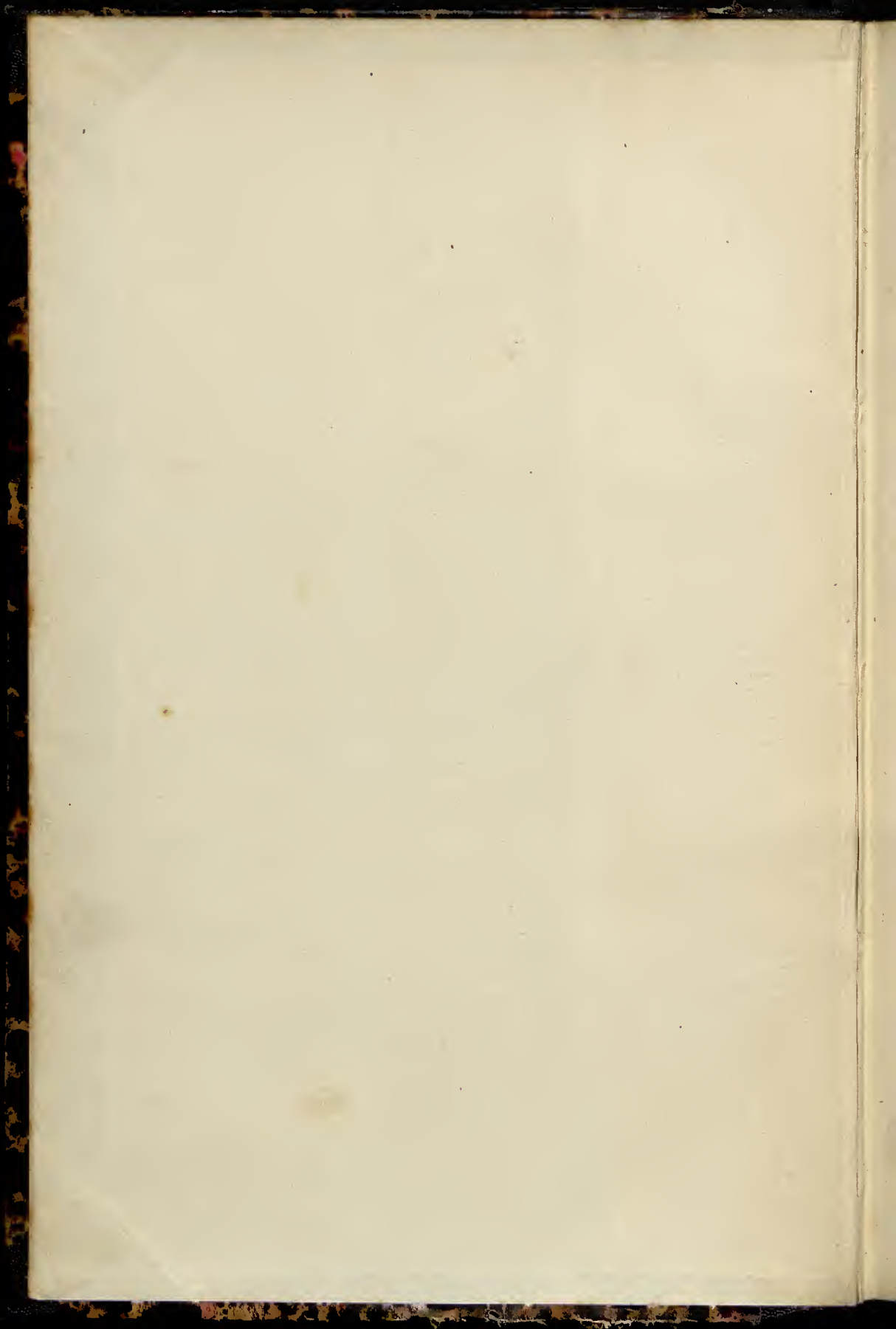
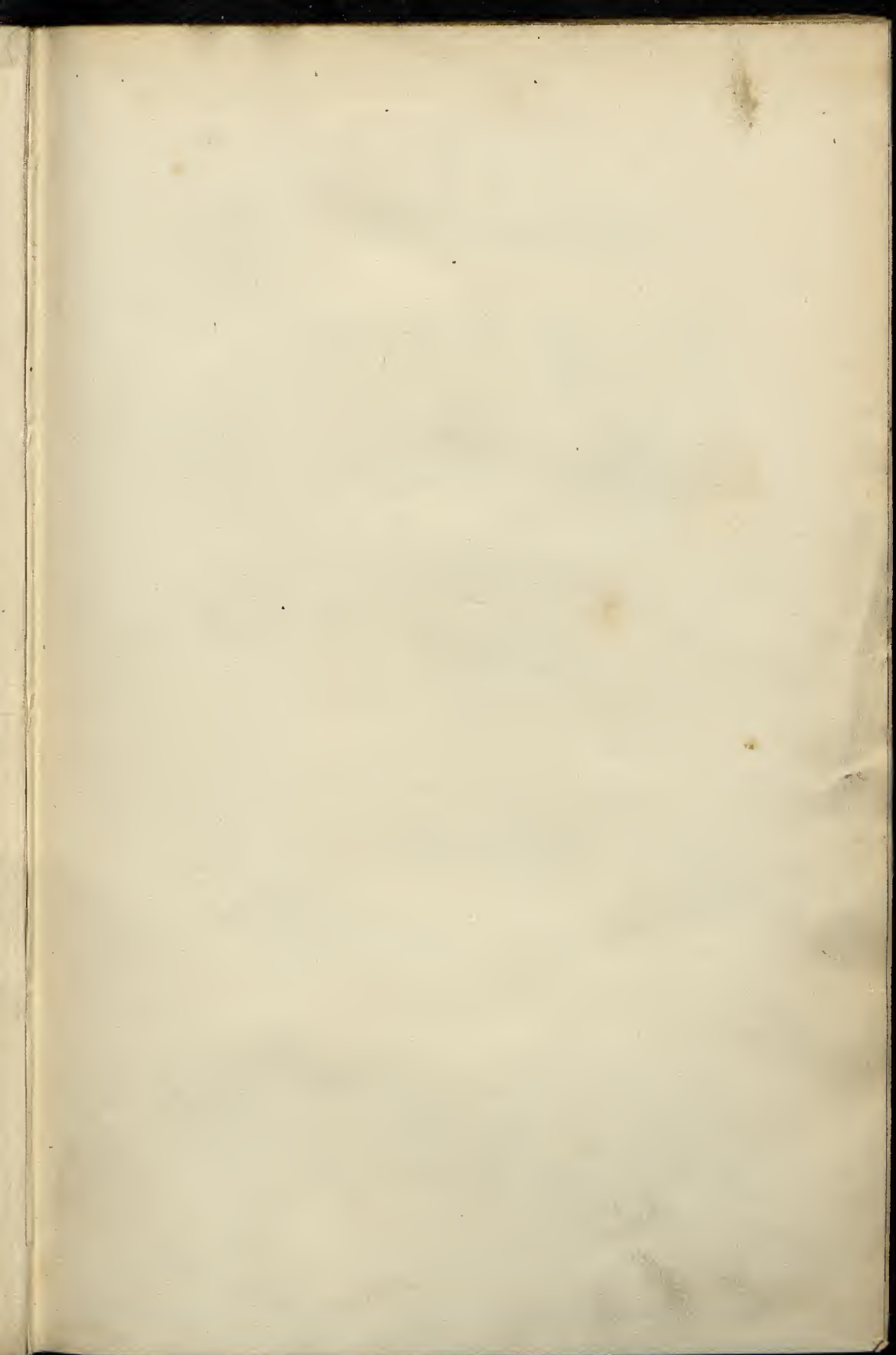
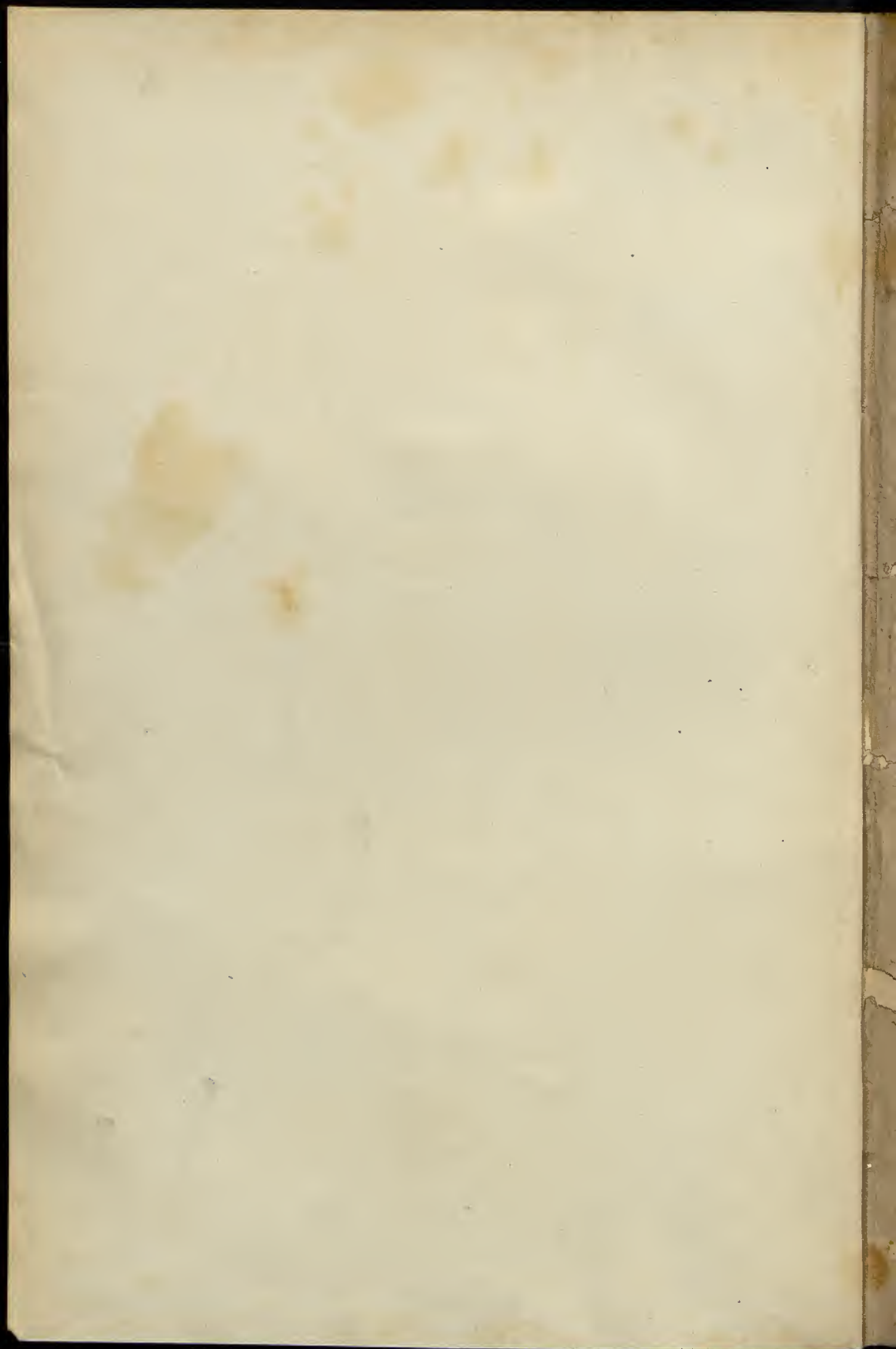

I-274

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1880

ՅՈՒՆՎԱՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

1879

ՍԱԴՈՒԿԵՅԻՔ

ՀԱՅ ՀՆԹԵՐՅԱՏՈՒՆ

ՍԵՒ ԼԵՈՒՆ ՄԱՐԻԸ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԶՄԻՒՆԻԱ

ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԷՏԷԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Թ. ՏԱՐԻ

1880

ՅՈՒՆԺԱՐ

1879

Կար տարւոյն առթիւ՝ անպատեհ չէ նախորդին վրայ անարի մը
ձգել հարեանցի, և մասնաւորապէս մեր ազգային կեանքը կազմող
տարրներու և զայն յուզող գործողութեանց վրայ հակիրճ տեսու-
թիւն մ'ընելէ ետեւ՝ ընդհանուր քաղաքական և ընկերական անցից
վրայ խօսիլ:

Երկարատե դարեր՝ հայրութիւնն՝ ընդհանուր ազգայնութեանց ան-
նշան մի մասը, աեղ չունէր տիեզերական պատմութեան մէջ, և
հետզհետէ զարգացող հզօր ու հարուստ տարրներու մէջ՝ կորստեան
դատապարտուած տարր մը կ'երևէր: Իր միակ ապաստանարանն հին
այլ անշուք եկեղեցին էր, իր կրթութեան ու գրականութեան կա-

յանն՝ վանքը , իր փանաքի կրօնական ու ազգային իրաւանց վեհե-
րոտ պահապանն՝ պատրիարքարանն կամ առաջնորդարանն : Իր ըն-
տանեկան պարզութիւնը կ'իւանգարէր , ազգայնութեան հիմունքն հա-
մարուած կրօնն ու լեզուն՝ կ'անշքանային , հասարակային կրթութեան
սէրն անծին էր , ազգային բարոյական ու մտաւորական միութեան
փափաքն անորոշ , ազգին կենսական ոյժերն տարբեր ճամբաներով
նոյն նպատակին ուղղելու քաղաքականութիւնն անյայտ , իսկ հայ-
րենասիրական եռանդ , իսկ Հայաստան աշխարհն ժշ սիրտ կ'շար-
ժէր իրապէս և ոչ միտք գործնապէս : Ուր ուրեմն , ինչպէս փա-
րոսներ մրկակի ամպոտ ծովերու ելերքը , նոյնպէս կ'երևէին մեծ
ու հեռատես հոգիներ , հրապարակային լոյսեր , և Հայոց ախուր ու
մթին ազազային վրայ թեթև նշոյլներ կ'արձակէին պահ մը , ա-
ռանց ցրուելու այն թանձր խտարն որ կ'տիրապետէր ոչ միայն
Հայաստանի հորիզոնին վրայ , այլ և այն հայաբնակ աշխարհին վը-
րայ որ Եւրոպայի մօտ լինելով՝ լուսաւորութեան աւելի հաղորդ
կ'երևէր : Նշդեհ հայ դաղթականներ՝ իրարմէ անջատ և քաղաքա-
կան տարբեր դրութեանց ցանցերու մէջ ամփոփուած , չունէին ի-
րօք ուրիշ նպատակ այլ նիւթական հանդիստ ու բարեկեցութիւն ,
որոց հասնելու համար միակ միջոցներ կ'նկատէին նորասիրութիւն ,
օտարասիրութիւն , պերճութիւն , շուպլութիւն , նոյն իսկ ազգա-
դաւութիւն մէկ կողմէ , բարեպաշտութիւն , հաւատարմութիւն ,
հլոթիւն և կոյր հնազանդութիւն միւս կողմէ , այնպէս որ հասաւ
ժամանակ մ'երբ հայութիւնը Հայաստանէն դուրս՝ տարբեր սովոր-
ութեան , տարբեր սկզբունքի , տարբեր դաւանութեանց , տարբեր
նպատակի տէր՝ ինքզինքն ազգայնութեանց անպատին և քաղաքա-
կրթութեան յորձանքին մէջ դանդաղ , քաղաքական խորշակէ պի-
տի այրէր սուղորէր : Սակայն այս ընդհանուր քայքայման ժամուն՝
բուն հայկական տարրն կար ու կ'մնար , իր կոչումն ունէր մարդ-
կութեան մէջ , և լռելեայն կ'գործէր : Ազգութեան այն մասն՝ որ
լեռներու , հովիտներու , ձորերու մէջ ց'րու ցան ու անշտ ք կը
տոկար ամեն ներքին ու արտաքին հարուածներու , ազգութեան այն
մասն՝ որ միւս մասին ազատարարը պիտի չլնէր , և զրեթէ անծա-
նօթ էր իր լեզուաւ , իր բնութեամբ , իր գործունէութեամբ , իր
ընտանեկան ու բարոյական արիւթեամբ , դեռ կ'ապրէր և պիտի գլոր-
դէր արհեստից այլ հեռաւոր մասին զգացմունքն ու հայրենի յիշա-
ատիներն , որ դարաւոր անտարբերութեան և օտարութեան մէջ բթա-

ցեր, մթացեր էին: Բայց ահա որ դէպք մը, զորսուր մղում մը, ծանր պատահաս մը, պատերազմ մը պէտք էր որ հաղորդակցութեան ու յարաբերութեան արիւնալի դիմ մը գծէ հայրենաբնակ ու տարաբնակ ազգութեան մէջ, և այս մասին աղէտալի վիճակին վրայ վաւօյի լոյսը սփռելով միւսին թմրութիւնը թոթուէ, և նայումաժքը գէպի հայաստան գարձընելու ստիպէ: Արեւելեան չարաշուք պատերազմ մը, որ այնքան կոտորած, այնքան աւեր, արատաւք, արիւն ու սուղ տարածեց հայրենի երկրին վրայ, հազիւ կարող եղաւ բանալ աչքեր որ դարերէ ի վեր կուրցած էին: Յանկարծ նոր տեսակ լոյսով և յոյսերով շլացած՝ անկարող եղան զանազանեղ բուն ազգային նպատակն և ուղիղ ու լուրջ քաղաքականութեան մը յատիլ, Հին նախապաշարոյ մներ, քաղաքական թիւր տեսութիւններ, դաշնադրական ունայն խոստումներ, և մանաւանդ պէտքեր՝ որոց անմիջական հայթայթումն անհնար էր, թոյլ չտուին իսկոյն դարմանել հին վէրքեր և ազգութեան նոր, յառաջադէմ թուական մը բանալ:

Սակայն ինչ աղէտներ որ բերին մեր դիմուն մեր անպատրաստութիւնն ու անհեռաւեսութիւնն, ինչ սխալներ որ գործեցին մեր տարապայման յոյսերը, փափաքներն ու ազգային վիճակին անդիտակցութիւնն, այս անուրանալի է որ իրարու յաջորդող ահադին քաղաքական ծանրակշիռ դէպքեր լաւազոյն վիճակի մը հասնելու պենչն ու անձուկքն, ազգայնութեան զղայմունքն ու հանրական պիտոյից ու շահուց զաղափարը զրոգեւելով՝ Հայաստանի վերաշինութեան համար նոր և աւելի իրական միջոցներ ձեռք առնելու զրգիւտուին: Այս միջոցները, քաղաքականապէս բաժնուած Հայոց համար, չէին կրնար նոյն բնութիւնն ունենալ, թէ և անուղղակի մի և նոյն նպատակին կրնային նկրտիլ:

Հայ պաշտօնական մարմիններ, դուխ ունենալով Ս. Պատրիարքն, աւելի քաղաքականութեամբ դորձ տեսնելու հակամէտ՝ Պէրլինի և Անկլո-Թուրքական դաշնաց ու Վեհափառ Սուլթանին բարենպաստակ հրովարտակներուն վրայ կռթնած՝ Բ. Գրան և օտար տէրութեանց օժանդակութեան կ'դիմէն և Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրը ձեռք կ'առնուն, և, որպէս զի հարստահարութեանց վախճան մը և դատական, վարչային, տնտեսական և ոռոգականական բարեկարգութեանց խոստման իրականութիւն տան, կ'սկսին պաշտօնական զրահկցութեանց շարք մ'որ աւելի խոլիմ կ'ընծայէ եւրոպական

մամուլի և դաճիճներու ստեպ հայկական խնդրոյն վրայ բանակցիլ
ու խօսիլ քան թէ զործնական միջամտութեամբ իրական արդիւնք
մ'արտադրել : Գաւառական հարստահարութեանց շարունակութիւնն,
խոտոտցեալ բարենորոգումներու յապաղումն, Ունիոյ կարծեցեալ
աստատմութեան շարժման վրայ բազմաթիւ անմեղներու բանտար-
կութիւնն Բ. Դրան և Ս. Պատրիարքի մէջ յարաբերութեանց ցրտու-
թիւն և ի վերջէ ձկտում մը բերելով հրաժարականի խնդիր մը
կ'ծաղի որ՝ մէկ կողմէ ուրիշ ազգային կենսական խնդիրներ երեսի
վրայ ձգելու կ'ծառայէ, Ընդհանուր Թողովոյ այնքան նուրբ և թիւր
քաղաքադիտական վիճարանութեանց առիթ ընծայելով՝ ժամանակի
կորուստ, անիշխանութիւն և երկբէտեան Պատրիարքութիւն մը յա-
ռաջ կ'բերէ, միւս կողմէ պատրիարքական զահուն վարկն ու ար-
ժանապատուութիւնը, երկրիմի քաղաքականութեան մը շնորհիւ, կը
կոտրէ, այնքան որ նոյն ինք Ս. Պատրիարքը՝ այս դրութեան վատ
հետեանքը նշմարելով՝ մի քանի բանիբուն անձերու խորհրդով՝ ազ-
գային իշխանութեան ղեկը ձեռք կ'առնու և անձանձիր մըութեամբ
կ'ջանայ աւելի անմիջական պիտոյքներ հոգալ և Հալապտանի ներ-
քին ինքնօրինական վարչութեան ծրագիրն առ այժմ մէկկի թողուլ :
Նոյն միջոցին բարենորոգումներու խնդիրն իրականաւոր երեւոյթ մը
կ'ստանայ. Բ. Դրան կողմէ յատուկ քննիչներ կ'սահմանուին որպէս
զէ զաւառայնոց անդական պիտոյքը հետազոտեն և ըստ այնմ պե-
ղեկադիրներ ուղարկեն : Ազգային Պատրիարքարանն ալ մասնաւոր
քննիչներ կ'ուղարկէ որ զաւառարնակ ազգայնոց կրած զանազան
զբաւները ցոյց տան և անոնց իրաւունքը պաշտպանեն : Անկիւս և
Ռուսիա հիւպատոսներ կ'կարգեն Փոքր Ասիոյ գլխաւոր քաղաքներն
և Հայաստան, որ Անկիւս կողմէ ի պաշտօնէ Բէրթախան կոչուե-
լուն բողոքներ կ'լսուին, և Երեւանի տեղական Ժողովոյ մէջ այս
մասին բացատրութիւններ կ'արուին : Գլխաւորապէս Կարին, Վան,
Տիգրանակերտ, Բերիա և Ունիա կայսերական քովսէրներու զոր-
ծողութեանց թատրը կ'դառնան, և Կապոյտ Կեդրեւիկ համար վիճա-
կադրական տեղեկութեանց, վարչային ղեկընդունելու, և զանազան
պաշտօնական թղթակցութեանց նիւթ կ'ընծայեն : Այս բարենո-
րոգման շարժումն ընդհանուր ղոհունակութիւն և յոյսեր կ'զրգուէ,
Քրդաց և տեղական իշխանութեանց կողմէ զործուած հարստահա-
րութեանց և անիրաւութեանց վերջ տալու համար տեղ տեղ մաս-
նաւոր կարգադրութիւններ կ'տեսնուին և կ'դադրին տեղական ազգե-

ցութեանց զիմադրութեամբ : Անկէիա՝ Թուրքիոյ վարչային վերակազմութեան նախանձախնդիր՝ աւելի իրական արդիւնք կ'պահանջէ, Պաշմ'իր և Բ. Դրան մէջ՝ պաշտօնէութեան փոփոխութեամբ, ցրտութիւն կ'տիրէ և ձայն կ'ենէ որ անկլիական նաւատորմը Մարմարա կ'ուղևորի : Բ. Դուռը կ'սնդէ իր խոստմանց անկեղծութեան վրայ, և անկլիական դեսպանին խորհրդով՝ մի քանի նոր տնօրէնութիւններ կ'երեւին : Սայիտ փաշա՝ իբրեւ արդարասէր պաշտօնատար՝ Բերիա կ'ուղարկուի, Պէյքը փաշա ընդհանուր բարեկարգիչ կ'անուանի Փոքր Ասիոյ : Ունիոյ խնդիրը կ'պարզուի, բանաւոր ու տարադիր ազգայիններու ընդհանուր ներուզմութիւն կ'արուի, տրոց աւելի արդար բաշխում և խնքնավարութեան հիմ՝ մը կ'հաստատուի Ուլնիոյ մէջ :

Մինչդեռ առ հասարակ՝ ժողովուրդը զանազան կենսական խնդիրներով կ'յուզուի, գաւառները հարստահարական ուժիւներով և իշխանական ծանր վճիռներով կ'վրդովին, երիտասարդութիւնն Հայաստանի վերաշինութեան եռանդով կ'ըրբոքի, ընկերութիւններն նիւթական միջոցներու արդիւնաւորութեան յուսով՝ իրենց կրթական պաշտօնին սահմանն ընդարձակելու կ'ճգնին, մեր Աեդրոնական օրէնսդիր ժողովն համեմատաբար անշարժութեան կամ դիւանական կամ դիւանագիտական նուրբ խնդիրներու մէջ կ'թաղուի, անտես պաշտօնով իր բարձր կոչումն, որով՝ եթէ աւելի ներհան դանդաղ ազգային իսկական պիտոյից, ազգին վերաշինութեան գործին աւելի նպաստաւոր ու օգտակար օրէնսդրական և դործնական տնօրէնութիւններ պիտի ընէր : Հետեւապէս իր նիստերը մեծաւ մասամբ ամուլ կ'մնան, բաց ի ելմասցոյցի և տրոց խնդրէն, միւս կրթութեան, Սահմանադրութեան վերաքննութեան, առաջնորդական օրինաւոր կազմաւորութեան, ելմայ արդիւնաւորութեան, գործադիր իշխանութեան կանոնաւորութեան, Հայաստանի շէքքին մտաւոր, բարոյական և նիւթական զարգացման վերաբերող խնդիրներ կամ հազիւ նկատողութեան կ'առնուին կամ այս մասին լինելիք օրէնսդրական տնօրէնութիւններ ի պառւ կ'մոռցուին : Այնպէս որ արդային իշխանութիւնն՝ դատաւային ու առաջնորդական զեղծումներու, վաճառական խռովութեանց, ժողովրդային պառակտումներու առաջն առնելու անփոյթ, քաղաքական աշխարհին առջև հակասական ու անհեթեթ գրութեան մէջ խնդրէնք կ'ցուցնէ, ի մնաս ազգային պատին, խնքնավարական անկարողութիւնը կ'մատնէ, երբ մէկ կողմէ

միջազգային նոր դաշնադրութեանց Հայաստանի վերաբերող մասին
 զործադրութիւնը կ'պահանջէ, միւս կողմէ իր առանձին ու ազդեցիկ
 շրջանին մէջ ծագած շփոթութեանց արմատական դարման մը տա-
 նելու կ'դանդաղի կամ միջոցները կ'անդիմեցնէ, միշտ տարաճելի ու
 օտարոտի դեղեր փնտռելով: Այլ և այլ ազդեցիկ կռիւներ, Տիգ-
 րանակերտի, Մուշի, Վանայ, Բերիոյ, Ադիպատի և այլն առաջ-
 նորդութեան դատեր, և այս մասին տրուած կողմնակալ վճիռներ՝
 ակներև ցոյց կ'տան որ՝ եթէ ժողովուրդն անգիտութեամբ հակամէտ
 է անիրաւութեան, ազգային իշխանութիւնն անաշու արդարութեան
 կուսակից չէ, և՛ ըստ հին դրութեան՝ մանր սխալներ իբրև յան-
 ցանք ստէպ կ'լիարէ ու կ'դատապարտէ, արժանիք և տաղանդ կը
 հալածէ, իսկ ծանր ոճիրներու վրայ սահելով՝ կ'վարձատրէ այն
 պաշտօնաւորներն ու առաջնորդներն, որ միայն իրենց փառամոլու-
 թեան կ'ծառայեն, և այսպէս խաղաղութեան տեղ դժտութեան ու
 դժգոհութեան դրդիւ, արդարասիրութեան զգացման տեղ բռնասի-
 րութեան, անիրաւութեան և մոլութեան ճարակ կ'ընծայուի:

Սակայն պաշտօնական տնօրէնութիւններ միշտ ազգային զարգաց-
 ման անվերջ փորձաքարը չեն, և եթէ երբեմն ժողովուրդն իր ճա-
 կատաղիքը բոլորովին ազգային պաշտօնական մարմիններու յանձնած
 էր, հիմակ կ'զգայ որ անոնք՝ առանց իր բարոյական օժանդակու-
 թեան անցոր են, և թէ ինքն եւ ուրիշ կատարելիք պարտաւորու-
 թիւններ ընդհանուր վերաշինութեան զործին մէջ: Ազգն իր ու-
 ժախ պիտի կանգնի, պիտի ծաղկի ու զօրանայ, առանց իր յոյսը
 դնելու լիովին արտաքին ազդեցութեանց և միջամտութեան վրայ:
 Ժողովրդեան մէջ կ'ստարածուի հետզհետէ այս համոզումն, որ յա-
 ուջբիմութեան դրաւական մ'է, և այս բանիս ասպնջոյցներ են այն
 հայրենասիրական խանդն, այն ընկերական շարժումն, այն ինքնօգ-
 նական միջոցներն որով հին ու նոր վէրքերու, աղիտութեան, նա-
 խապաշարումներու պարման պիտի տրուի, և հետևապէս բարոյա-
 կան և մտային արիւնթեան թուական մը պիտի բացուի: Գարաւոր
 փորձը չցոյց որ սրտունջ, բողոք, ողբ ու վրդովմունք անօգուտ
 են այս կամ այն բռնական գործողութեանց դէմ, երբոր բողոքաբ-
 հուք իրենց ձայնը լսելի ընելու և իրենց անհատական ու ազգային
 իրաւունքը պաշտպանելու համար ոչ մտաւորական վարդապետութիւն
 ունին և ոչ իրական փաստ: Այս ազգային շարժման գլուխ կ'հա-
 մարուին այն կրթական ընկերութիւններն, որ՝ թէև ասորիներէ ի

վեր կ'ապրէին և լռելեայն կ'դորժէին նեղ սահմանի մէջ, սակայն այս տարի ազդէն իրենց ընդունած ուժով նոր ոյժ ու կենդանութիւն օտայան և յառաջդիմութեան աւելի ազդու զարկ մը տուին, բարձրացընելով ազգին վարկն ու համարումն օտար ազդութեանց առջև : Արարատեան, Գպրոցասիրաց-Արեւելեան ու Կիլիկեան ընկերութիւններն ոչ միայն բարոյական միութեան դիժ մ'ենդան հայութեան տարբեր հատուածներու մէջ, անոնց հայրենասիրական օժանդակութեան կոչում ընելով, ոչ միայն մեզ Հայաստանի աւելի մօտեցուցին, անոր բարոյական ու նիւթական տառապանաց համար մեր կարեկցութիւնը շարժեցին, այլ և զանազան դաւառներու մէջ դպրոցներ հաստատելով ուսումնասիրութեան ճաշակ ներշնչեցին և նոր սերունդին ազգայան բարոքելու հնարքն ի դորժ հնելու ձեռնարկեցին : Որչափ որ հանրական պիտոյից համեմատութեամբ՝ դեռ ևս աննշան են թիւով իրենց հիմնած վարժարանները, որչափ որ տակաւին միօրինակ ուղղութենէ զուրկ կ'գտնուին ինչպէս նաև հիմնական ծրագրէ, բայց անուրանալի է որ կրթութեան ասպարէզին մէջ կ'մըցին իբրարու հետ և ազգին վստահութիւնն ու ձեռնտուութիւնը դրաւելու համար աշխոյժ, եռանդ և քանաւոր աշխատութիւն չեն խնայեր, հաւաստի լինելով որ, այս ուսումնասիրական պայքարին մէջ, յաղթանակը պիտի տանի՝ այն ընկերութիւնն որ ազգային դաստիարակութեան ճշդ իտ պահանջմունքն ու պիտոյքը կ'ըմբռնէ, ազգային զարգացման ճշմարիտ սերմերն՝ վերժ ամեն եւրոպական թիւր ու փաստաբեր որոմներէ, կ'ցանէ դաւառներու մէջ, և ազգային ողւղին հետ օգտակար դիտութեանց սէրը կ'արժարժէ, դործնական կեանց պիտանի գիտելիքն աւանդելով, ամեն օտարուտի ներդործութենէ և իմաստակութենէ հեռի :

Հայ ժողովրդեան զանազան դասերն այս ընդհանուր շարժման թէև կ'աջակցին ըստ կարողութեան, ոմանք գրչով, ոմանք տաղանդով, այլք դործով ու դրամով, սակայն կայ անոնց մէջ գաս մ'որ, մի քանի հազուադիտ բացառութեամբ, գրեթէ անտարբեր կ'ըլտնուի : Չցուցըներ տրամադրութիւն մ'իր էական արժանիքն ու կարողութիւնն, որ մինակ համբատութեան մէջ կ'կայանայ, գէթ մասովին ի նպաստ ազգային ընդհանուր շահոց դորժածելու : Հարուստ ու մեծատուն պարտաւոր չեն զոհողութիւններ ընել, ձրի հայրենասիրութիւնը միայն բարձր ու մարդասէր դաշափարներու տէր մարդոց վրայ կ'տեսնուի, որ դիտեն ընտիր փառասիրութեան մը մէջ :

փնտռել իրենց ծառայութեանց փոխարէնը, սակայն ո՛վ կ'արդիւէ մեր դրամատէրներն այնպիսի շահադիտական ձեռնարկութեանց ղիմն զորով Հայաստանը կրնայ օգտիլ: Արդարեւ՝ Հայաստանի հողական, երկրագործական, առեւտրական զարգացումը նպաստի ունեցող մեծ մեծ խորհուրդներ, որոց գործադրութիւնը դրամական միջոցներու կարօտ են, պահ մը քաղաքացիէտ և ունեւոր հայ անհատներու ղլխին մէջ ծնունդ առին, բայց իրականութիւն չգտան, թէ և յայտնի է որ, լոկ կըթուլեան ծաւալումն, դարձանք հիմնարկութիւնն ազգային վերածնութեան զործին ձեռնտու մէկ մասը լինելով, հարկ են աւելի հզօր միջոցներ, աւելի ընդարձակ ձեռնարկութիւններ, որպէս զի ոչ միայն Հայաստանի բնիկ ժողովուրդն աշխատութեան և ճարտարութեան վարժի, այլ և այդ գործողութիւնները գրգիռ և հրապոյր տան օտարաբնակ Հայոց Հայաստան խուժելու և իրենց ծառայութիւնը, տաղանդը, աշխատանքն ու դրամն անոր նուիրելու:

Ապագային համար գործել միայն ներկայն մոռնալով լիովին, կամ ներկայ պիտոյից հողը քաղաքական միջոցներու թողուլն, կը նմանի յաջող հովով հին նաւու մ'առագաստները բանալ, առանց ահոր տնտեսական ու ներքին կազմաճքը նորոգելու, այնպէս որ յանկարծհաս փոթորիկ մը կրնայ առաւելատ ու նաւ ծովուն անդունդը սուղել: Աշխատութեան բնիկ վայրն, հայրենի բնակարանն ու հողը չպատրաստած՝ ինչ օգուտ ունին գործիքներ, ծրագիրներ, հիմնարկութիւններ որ հաստատուն կայան կ'փնտռեն. ինչ օգուտ ունին անգործ թեւերու համար վերացական ուսմանը և ղիտութիւն:

Գէթ կրօնական դասը հոյ տարաւ լեցնել այս պիտոյքը, պատրաստեց մշակելի հողը, ցանեց սերմը, ներկայ գործունէութեան նիւթ մը ճարեց, թէ ոչ միշտ՝ Նախախնամութեան վրայ վստահելով՝ իր դանդաղ ընթացքը շարունակեց: Լուսոյ և ազատութեան վերածնող ժողովրդոց մէջ՝ առ հասարակ եկեղեցական դասը դէր մ'ունեցած է օգուտէ ա՛նք որք այդ դերն՝ ժողովրդային անդուստ քաղձանաց բերմունքով՝ ստանձնելու ստիպուած է՝ բոլորովին կործանման չդատապարտուելու համար: Սակայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պաշտօնեայն, որ ազգին ծոցէն կ'ծնի և ազգէն անբաժան մարմին մը կ'նկատուի՝ մոռցած կ'երեւի իր կարեւոր կոչումն կամ անդէտ է ներկայ դարուս պահանջման, և փոխանակ առաջնորդելու և հովուելու՝ կ'մղուի նպատակի մ'որու բարձր նշանակութիւնն անդի-

տեղով ստէպ շինելու տեղ կ'աւրէ : Գոնէ իր պաշտաման հաւա-
տարիմ՝ հոգեւոր պարտաւորութիւնները կատարէ՛ր : Շատեր՝ գաւառ-
ներու մէջ՝ ազգային իրաւունք մը, դատ մը պաշտպանելու անկա-
րող, իրենց հօտին փափաքներն ու ձկառմներն հասկընալու ան-
փոյթ՝ տեղի կ'աւանայնախի սնոտի վէճերու և առաջնորդական կոիւ-
ներու, որոց մէջ ազգային կենսական խնդիրը կ'թաղուի և կեդրո-
նական վարչութեան շրջահայեաց գործունէութեան վրայ կասկած-
ներ կ'ծագին : Ոմանք՝ աւելի բարձրագիր՝ Կ. Պօլսոյ հրապարակ-
ներն և մեծատուններու ապարանքը կ'թափառին, և մինչդեռ բան-
իրուն գլուխ ու անձնուէր սերտեր կ'փնտռուին առաջնորդական
թափուր ու ամայի վիճակներու համար, իրենք անհոգութեան, ծու-
լութեան կամ փառամոլութեան օրինակ կ'ընծայեն, լծերս անոր
համար որ ոչ գլուխ ունին և ոչ սիրտ : Այլք չէ թէ ազգին օ-
գուտն այլ իրենց անձնական դիրքութիւնն ու փառաւորութիւնը կը
փնտռեն և բաւական ճարպիկ են, քաղաքագիտական կեղծ ձեւերով
խաբել ժողովուրդն և անոր աչքին սուտ փայլ մը ցուցնել : Չենք
ուրանար որ կ'գտնուին սակաւաթիւ եկեղեցականներ որ առանց բով-
բին հանելու՝ առանց տեսարանի վրայ երևելու, աւելի կ'որոծեն
և անուղղակի ազգային ընդհանուր շահուց կ'նպաստեն՝ իրենց ժո-
ղովրդեան ցոյց տալով յառաջգիմութեան բուն շաւիղը, քան թէ
անոնք որ ազգասիրութեան գիմակով՝ ազգն օտար վատ ազդեցու-
թեանց կ'մատնեն, և՛ ըստ մեզ՝ համեստ բանորներ հայալեւ ինքոյն
նպաստաւոր լուծման աւելի կ'օգնեն քան թէ այն փառամոլ ու
պարծենկոտ անձինք որ դիւանագիտութեան վերնադաւանները կը
թռնին և հեռուէն այնպիսի լոյսերով կ'փայլին որոցմէ իրօք զուրկ
են :

Ազգային հանրական դործի մը յաջողութիւնն այլ և այլ ազգա-
յին կարողութեանց աջակցութենէ կախումն ունի : Եթէ մեր արդէն
յիշած միջոցները կարեւոր են ազգին վերաշինութեան համար, ոչ
նուազ կարեւոր են բարոյական, բնական, սնտեսական և դրա-
կան միջոցներ : Ազգին բարոյականութեան աստիճանն, իր հայրե-
նասիրական զգայման վրայ դատելով՝ կ'սկսի բարձրանալ : Շուայ-
լութիւն, գեղեցութիւն, ցուցամոլութիւն փոքր ի շատէ կ'նուազին
և սնոտեաց համար վառնուած գումարներուն մէկ մասն կը թափան
ընկերութեանց և ողորմասիրական ձեռնարկութեանց դանձանակը կը
թափի : միութեան ոյլն և կրօնական թոյլտուութեան զգացումը կը

զարգանայ, Հակահասունեան կուսակցութեան շարժումն դէպ ի ազգային եկեղեցին ապացոյց մ'է որ մոլեռանդական կիրքեր տեղի տուած են ազգայնութեան և ազատութեան աւելի բարձր դադափաներու և հանրական գոհողութեան, որոց զօրավիզ կ'կանգնի նաև ազգային մամուլն, զանց ընելով անձնական վէճեր, սնոտի բանակուիւներ և կենսական խնդիրներու վրայ աւելի օգտակար և լուրջ յօդուածներ ու գիտողութիւններ հրատարակելով, թէ և չունի տակաւին, ոչ այնքան ժողովրդային անընթերցասիրութեան և անտարբերութեան որքան հաղորդակցութեանց դժուարութեան և տարբեր քաղաքականութեան պատճառաւ, այն զօրութիւնն որ հասարակաց խորձէ մը կ'ստեղծէ և ժողովրդեան ձկտումներէն ճերշտելով՝ սոյն ձկտումները կ'ուզէ դէպ ի նոյն նպատակ: Իրաւ է որ այլ և այլ հայաբնակ երկիրներու մէջ կ'մշակուի մտաւորական ու գրական յարաբերութիւն մ'որ մի քանի տարի առաջ անդոյ էր, հեռաւոր դադափաբներ մամուլ միջոցաւ իրարու կ'շփուին, ազգային օգտակար խորհուրդներ կ'առաջարկուին, ճշմարտութեան մօտենալու ճշունք կ'տեսնուին, նոր պիտոյից հետ նոր իրաւունքներ կ'բացատրուին, քաղաքական, կրօնական և մատենագրական հիմնական թուիք ու եզանակներ կ'հալածուին և յառաջդիմութեան աւելի լուստոր շաւիղ մը գծելու ջանքերը պակաս չեն, որչափ որ մեր քաղաքական տարբեր դիրքը կ'ներեն, սակայն ցաւալի է որ ազգային շահերն օտարոտի տեսակիւսով նկատող և օտար ազդեցութեանց ծառայող մի քանի թերթեր մերթ ընդ մերթ կ'արշտորեն համաձայնութեան ու միաբանութեան միտումներն, դէպքեր կ'թիրեն կամ կ'հնարեն, ազգային տառապանքը կ'չափազանցեն և, առանց իրերու բնական ու արամարանական ընթացքը քննելու, այնպիսի եզրակացութիւններ կ'հանեն, որ ազգային անտարբերութեան և միջև ազգասպանութեան կրնան տանիլ:

Ազգային դրականութիւնը նոր թուիչք մը կ'առնու անյեալ տարուան շրջանի մէջ, լեզուի խնդիրը լուծուած կ'երևի՝ յաղթանակն աշխարհիկ բարբառին տալով, որ հետզհետէ կ'կոկուի, կ'ծաղկի և նոր դրական սլիտոյից համեմատ կ'ճոխանայ, վիպական օտար գործերու թարգմանութիւնները կ'նուազեն և աւելի հիմնական ու աւելի դրական երկասիրութիւններ կ'հրատարակուին, ոչ այնքան վանական հաստատութեանց կողմէ, որոցմէ մէկ քանին շարունակ շփոթութեան, դատարկութեան և երկպառակութեան ասպարէզ

դարձած են, և մի քանին, զլիաւորապէս Երուսաղէմի սուրբ Յակորեանց վանքն, ծանր պարտուց ներքեւ կ'տաւապի և աղջին օժանդակութեան կ'դիմէ, այլ մասնաւոր և ընկերակցական գործունէութեան շնորհիւ: Դաստիարակութեան, կրթութեան, պատմութեան, լեզուի և գիտութեանց վերաբերեալ դասական գրեանք կ'տպուին, ազգային պատմական վէպեր, որ մերթ ներկայ պարագայից պատկերն և սոյն պարականերէն օգուտ քաղելու խորունկ խորհրդածութիւններ կ'պարունակեն, լոյս կ'տեսնեն, գիտութեանց և արուեստներու ոյժ տալու փափաքն օր ըստ օրէ կ'աւելնայ, թէև ժողովրդային կրթութեան խնդիրն դեռ իր վերջնական լուծումը կր փնտռէ: Լսարաններու և ընթերցարաններու մէջ հայրենասիրական և օգտակար ձայներ կ'լսուին, հայ տպարաններն անդուլ կ'շարժին, և սակայն այս ընդհանուր գործունէութեան նշաններն որչափ որ յուսադրական են, տակաւին չեն համապատասխաներ անթիւ պիտոյից որոց կարօտութիւնը կ'զգայ ժամանակիս պահանջմանց և ուրիշ իր միաբն ու սիրտը նոր բացող և ամեն բան հիմնովին նորոգելու տրամադիր եղող ժողովուրդ մը:

Ուստի՝ եթէ նախորդ տարուան մէջ նոր քայլ մ'առաւ Հայ ժողովուրդն իր զանազան գործառնութեամբ, այս քայլը վերջինը չլինար լինիլ: Անհրաժեշտ հարկ կայ որ աղջին մէջ, դեռ ևս անդործութեան կամ անտարբերութեան մասնուած ոյժեր, կարողութիւններ, գրամագլուխներ, հարստութիւններ, տաղանդ, գիտութիւն, արթննան և Հայաստանի վերանորոգման համար անդուլ գործեն: Այս ընդհանուր գործունէութեան շնորհիւ միայն կարող պիտի լինի ազատիլ աղջն ընկերական ու քաղաքական վերահաս փոթորիկներէ, և պիտի յաջողի անտարակոյս Տէրութեանց համակրութիւնն ու աջակցութիւնը գրաւել, պայծառ ապաքնայ մը պատրաստել և ստեղծել ճշմարիտ ու իրական հայրենիք մը, որու մէջ կրնան դադրիլ այն քաղաքական ու կրօնական խտրութիւններն, ընկերային տառապանքն, որ մեր դարաւոր անխոհեմութեան, անհեռատեսութեան ու անհոգութեան արդիւնքն են: Ահա այն ասին պիտի համարձակինք վստահութեամբ ըսել, որ Հայաստան ճշմարիտ յառաջագիւմութեան և լուսաւորութեան ճամբուն մէջ է: —

*
* *

Առ հասարակ՝ քաղաքական աշխարհի և ի մասնաւորի Եւրոպիոց

ընկերութեան վիճակն՝ 1879ին զղալի փոփոխութիւն մը չընծայեր : Մի քանի բացառութեամբ՝ բոլոր ժողովուրդներն , արուեստից և գիտութեանց զարգացման , տնտեսագիտական ու իրաւագիտական ձեռնարկներ , ծաւալման հակառակ , գրեթէ նոյն ընկերական շրջանին մէջ կ'դառնան , և այն խնդիրներն՝ որ տարիներէ ի վեր՝ լուծման կ'ըսպասեն , վարչային , դանձային , դրամագլխի , աշխատութեան , օրողչէքի , ազատ փոխանակութեան , ընկերհաշտութեան , զինուորագրութեան , կրթութեան խնդիրներ , տեղ տեղ լուսաբանուելու և փրկարար վախճան մ'ընդունելու փոխանակ , այնպէս կ'երեւի որ աւելի կ'կնճաւորին և Եւրոպիոյ ընկերական վիճակը փշտ յուզման , մտաբանչութեան մէջ կ'պահեն , որ ի վերջէ առիթ տան թերեւ մեծ ընկերային յեղափոխութեան մ'որ պիտի սքսիպուի բռնապէս կորզել ինչ որ յաջորդական զեջումներով յամառութեամբ կ'զլահան շնորհէ այն վեհապետներն որ կարծես թէ աւակալին իրենց բարձր դահլիճն չեն տեսներ ժողովրդային ստորին խաւերու ձրկումունքը , տենչանքն ու թագուն ալէաքն որ քանի ճնշուին այնքան ահոելի պայթում մ'առաջ բերելու կ'սպառնան : Ռեզուս ժողովուրդներն իրենց ճակատաբերին ու ապաղային տէրը չեն : Երկնային իրքանց , տոհմական ու ազնուապետական արտօնութիւններու , զինորդական նախապաշարմանց , պալատական դաւերու և մինչև անդամ փառասիրական քմածին հաճոյց և սուտ պատուոյ սլահանչումներու կ'հպատակին , և դիւանագիտութիւնն այս անհիմն պահանջմանց օրինաւորութեան դոյն ու ձե և ազգային օգտից կամ պետական պահանջքը քողը տալով՝ կ'ուղղէ , կ'օրէնագրէ , կ'տնօրինէ կենսական շահեր և անհատական ու ընկերական աղատութիւնն , այնպէս որ ինքն ի վերուստ պատդամ ունենար ազգերը վարելու : Եւրոպական շահուց համերաշխութիւնը դեռ լոկ բառ մ'է որ նշանակութիւն մը ստանալու համար հարկ է պիտի համերաշխութեան պայմանները տալ բոլոր ժողովուրդոց , որպէս զի կարենան իրենց դրից , սովորութեանց , հիմնարկութեանց ու մտային զարգացման յարմար կառավարական դրութիւն և ընկերական վիճակ մ'ընտրել , մինչդեռ այժմ աշխարհն էն թիւր քաղաքականութեան մը տրամագրութեանց շնորհիւ՝ դրական շահեր , համազգային իրաւունքներ զոհել և զուտ ազգային կամ եսասիրական դրութեան մը հետեւի : Այս դրութեան հետեանքն է ոչ միայն արեւմտեան ժողովուրդոց մտաւայելի , յեղափոխական վիճակն այլ և արեւելեան ժողովուրդոց , ինչպէս

սէս նաև Հայոց, անկայուն, թշուառ, անապահով կացութիւնը : Արդէն տեղադրական, բնական, բարոյական ու կրօնական խաբու-
թիւններ, զոր դիտութիւնը հարթելու կ'ճշնի, կ'ախրեն այլ և այլ
ժողովրդոց մէջ, և՛ երբ այդ խտրութիւններն քաղաքական ու եսա-
սիրական օրէնսդրութեամբ, անտեսական սկզբանց ներհակ կանոն-
ներով և կրիւք կ'ծանրանան, դիւրին է երեակայիլ թէ ոչափ կը
հակակշիւն առևտրական, մտային ազդեցութիւններն, որոց նպա-
տակը պիտի լինէր տարասեռ ու տարաբնակ ժողովրդոց մէջ շա-
հույ համեմատութեան, խաղաղասիրութեան ու միութեան կապն
ամրապնդել :

Ժամանակն կոշտ ոյժինն է : Այն ազգերն իսկ որ քաղաքակրթու-
թեան վերին աստիճանը կ'յանուին բռնութեան վարդապետութեամբ
կ'ճարակին : Գերմանիոյ մէջ հեղհեմէ ամեն իրաւանց, մեծու-
թեան ու դերադահութեան հիմ կ'հռչակուի ոյժն, Անկլիա անձուկ
շահուց շրջանէն չեղիր, Ֆրանսա՝ երբեմն ազգայնութեանց և մարդ-
կութեան իրաւանց ախոյեան՝ այսօր՝ դառն փորձառութենէ մ'ետք՝
իր բոլոր ճղուղին ներքին բարեկարգութեան և զօրութեան մէջ
կ'ամփոփէ և միջազգային խնդիրներու հարեանցի ակնարկ մը կ'նե-
տէ : Իսկ միւս տէրութիւններն, սահմանադրական, բռնապետական,
աստուածապետական կոռավարութեանց լծուած՝ տարբեր շահերու
և նպատակներու պաշտպան կ'կանգնին և մեծ վիճ մը կ'բռնան եւ-
րոպական այլ և այլ ազգայնութեանց շահուց և ձկառմներու մէջ,
մերթ արծարծելով ատելութեան և թշնամութեան ողին : Մանա-
ւանդ արեւելեան և արևմտեան ժողովրդոց մէջ առելի կ'ընդլայնի
այս վիճն, քանի որ իրարու միտք, սխիտոյք ու յօժարութիւններն
խմանալու կ'արդիւրին, ճիշտ այն կառավարութեանց միջոցաւ, որ
գլխաւորապէս սոցիալութեան, երկպառակութեան, բաժանման վրայ
հիմնած են իրենց իշխանութիւնն, և քուէս միջազգային հակառա-
կութեան ու պատերազմի պէտքն մարդկային անհրաժեշտ օրինաց
կարգն անցուցած են : Չանազան ընկերական նոր իրողութիւններ մեր
այս ընդհանուր դիտողութեանց կ'վկայեն :

Գերմանիոյ կայսրութեան գլուխը գտնուող կորովամիտ քաղաքա-
գէտը դեռ չգտաւ այդ կայսրութեան հաստատուն տարերքը, զոր
բռնութեան մէջ կ'փնտռէ և չէ թէ ժողովրդային ազաւթ հիմնար-
կութեանց և գիտութեան սկզբանց մէջ, այնպէս որ մերթ մարա-
մին, մերթ գատային, մերթ կրօնական, այժմ՝ բնկերական բռնա-

օրէնսգրական միջոցներու կ'իլլմէ, ընկերհաշտական ողին կ'ճնշէ, սղաւտ փոխանակութեան սահմանը կ'սեղմէ, ազգային ազատ կուսակցութեան սահմանը թողլով անդրալեռնական տարրին կ'յարի՝ իբր թէ իր միութեան գործն իրագործելու մտօք, և այս յեղյեղուկ քաղաքականութիւնը պոսակելու համար՝ մերթ Բուսիոյ հետ կ'նիզակակցի, մերթ Անկլիոյ գիւտնադիտութիւնը կ'փայփայէ, և այժմ՝ Աւստրիոյ հետ կ'զանակցի. անորոշ քաղաքագիտութեան մը նշաններ, որմէ կ'հետեի թէ Պիտարգ վստահ չէ կայսերական թաղին ամբողջեան վրայ, և մինչդեռ ներքին թնամայն, բնկերհաշտութեան դէմ, որ օր ըստ օրէ կ'ծաղկի, օրինական պատուարներ կը կանգնէ, Քրանտայի դէմ կ'կանգնէ դաշնադրական պատուարներ, որ անզօր պիտի մնան, որքան ժամանակ որ ներքին պատուարները տկար, խախուտ են, որքան ժամանակ որ ժողովուրդը շարունակ կը վրդովի, կ'զժողհի իրաց արդի վիճակէն, և իր զայրոյթը կ'յայտնէ երբեմն Վայսեր թաղին դէմ գնդակներ ուղղելով: Թերեւս զընդակնորոն նպատակն անմեղ ու վեհանձն Վայսեր անձը չէ, այլ այն զահն, որ իր ոյժը չէ թէ ազդին ամբողջութենէ այլ օրէնսդրական բուռն և դաշնադրական դիւրամաշ լիթերէ կ'ջանայ քաղել: Այս գրութեան արդիւնքը չէ թէ միայն ներքին անստուգութիւն այլ արտաքին շփոթութիւն է: Գերմանիա՝ որ իր իմաստասիրական բարձր դիտութեանց և պատմական նուրբ հետազոտութեանց շնորհիւ՝ այսօր մարդկութեան վրայ օգտաւէտ ներգործութիւն մ'ունենալ կ'պարտաւորէր, իր անձուկ ու անձնամոլ բարոյական սկզբանց բերմամբ՝ անտարբերութիւն կ'դառնէ ազգայնութեանց ճակատագրին վրայ և ստէպ քաղաքականութեան կշռոյն մէջ իր սուրբ կ'նետէ զօրաւորին նժարը, մինչդեռ իր մէկ ակնարկն, մէկ խօսքը կարող է կնճռոտ համարուած խնդիրներ լուծել և շատ անգամ միջազգային աղէտից և սոսկալի կոտորածներու առաջն առնուլ: Այժմ թիւերական ուղին և մարդկութեան սէրը չեն ներշնչեր դերմանական քաղաքագէտներու դաշլին մէջ այլ Հէկէլի, Հօպսի և Տը Մէգրի բունապետութեան վարդապետութիւնը:

Այս անտարբերութիւնն ուրիշ զոյներով կ'երևի Անկլիոյ կողմէ, որ՝ հաստատեալ կառավարութեանց և իրողութեանց պաշտպան, առհասարակ իր շահերուն տեսակիտով կ'դառնէ այն ամեն խնդիրներն որ ժողովրդոց ամենէ քերմ հայրենասիրական զգացումներուն կ'պատկանին: Անկլիոյ մէջ հարստութեանց անիրաւ բաշխման և նիւթա-

կան վիճակներու տարապայման զանազանութեան արդիւնք եղող տղէտից՝ անցեալ տարիներու միացած առևտրական ու երկրագործական ծանր ձախորդութիւնն, ինչպէս նաև Իրլանտայի ցարդ շարունակուող ագարակային վէճերն ու խոովայոյզ վիճակն ապացոյցներ են որ անկլիական ընկերութիւնն, ի բաց առեալ արտաքին պատճառները, կ'տառապի ներքին հիւանդութեամբ մ'որոշ օտար չեն իր քաղաքական դրութիւնն և ընկերական օրէնքը: Թէև աշխարհի ամենէ ազատ կառավարութեան միջավայրը, անհատական, տպագրական, առևտրական, կրօնական, ընկերակցական ազատութեանց կեդրոնն, Անկլիա դեռ ևս, այս հիմնական առաւելութեանց շնորհիւ անգամ, չէ հասած ժշ համեմատական բարօրութեան, և ոչ ազատատենչ ազգայնութեանց վստահութիւնն ու կատարեալ համարումն շահելու աստիճանը: Պատճառն անյայտ չէ: Թէև ինք փորձ ու ընդունակ ազատութեան, զոր ամեն ընկերային ու սնտեսական յառաջդիմութեան գրգիռ ու արդիւնք կ'նկատէ, սակայն կ'կարծէ թէ միւս ժողովուրդներն այդ բարեաց անարժան են: Եթէ ոչ Անկլիոյ ժողովրդեան, որու վեհանձն, ազատական ու մարդասէր զգացումներու թափն ստէպ անդիմադրելի է՝ երբ սարկութեան և թշուառութեան զօրավիգ լինելու առիթը ներկայի, կայ իր կառավարութեան քաղաքականութեան մէջ գրական ու հաշուական դժուր ոյի մ'որ մարդկային իրաւունքն անտես կ'առնէ: Մինչդիռ կ'փափաքի որ իր ահադին գործարաններուն տարազներն ու մեքենաներն բոլոր աշխարհ տարածուին, առևտրական յարաբերութեան գոյներ իր առջև բացուին, մանաւանդ արևելեան ժողովրդոց քսակները, սիրան ու սէրն իր կողմը դառնան, կ'մերժէ ոյժ տալ այն իրաւանց որ ամենէ առաջ Բրիտանիոյ անկախ հողին վրայ ծագում առին: Ազատական է ներսն, պահպանողական է դուրսն Անկլիա, և չհատար թերևս որ ինչպէս ապրանքի նոյնպէս մտքի փոխանակութիւն մը կըրնայ հաստատուիլ ամեն երկիր: Եւ սակայն այս ընթացքն իր ճշմարիտ շահուց հակառակ է: Արդէն գիտենք թէ ինչ զգուշաւոր շահիդ մը բռնեց Պէրլինի Բօնկրէի մէջ՝ յառնական ու հայկական խնդիրներուն առջև, ինչպէս անդէտս՝ Արևելքի մէջ Ռուսիոյ նիւթական ազդեցութիւնը կոտորելու ժամուն՝ անոր բարոյական ներգործութիւնն աւելցուց, պաշտպան կենալով այնպիսի տարրներու որ իրենց ներքին կազմակերպութեամբ քայքայելու դատապարտուած են: Քառսուն ութ տարի առաջ Մաքօլէյի ըրած մէկ նկարագիրն

կրնայ ճշմարիտ լինիլ այսօրոսան Անկիղդ համար ուլ , մասնաւորց հի-
մակ որ իր-դլուխը կ'զանուի Խորպէլ լայի մը : «Անկիղդի մը , կ'ըսէ
այս տնտեսիք քննադատան* , նաեւ կ'որոշումստհէ քաղաքականութեան
վրայ առելի օրէնսդրութի ոգով քան թէ փիլիսոփայի : Սաեւ պան-
ձուկ , արասարսիչ , ե' իթէ ներքելի է դործածել այս բառն , հրէա-
կան բան մը կայ իր սղատատիրութեան մէջ : Տրամադիր է ընարեալ
ցեղի մ'որու ինք կ'պատկանի' յատուկ ժառանգութիւնը նկատել ժո-
ղովրդային իրաւունքն : Առիթ հակառակ է նա զտղիք քան խրախու-
սել օտար նորրեմաներ որ իրաւանց քիչ շատ մասնակից դանուն-
բու կ'տեսնան » : Անկիղդ մեծ կաշում ուրիշ բռնապետական տէրու-
թիւն մը կ'յափշտակէ , որ արեւելեան ժողովրդաց կ'խոստանայ իրա-
ւունք , ազատութիւն , ինքնավարութիւն , որոյմէ սակայն ինք զուրկ
է , ե ընկերական սոսկալի տագնապի մը մէջ կ'զանուի' ջանալով
խեղդել Ղենկէթէ-Պէշե- սահմանադրական վափաքներն , որ սուրի ,
կրակի , վառօքի նշաններով կ'երևին , հրալիւի մը նման որ եր-
կար տարններով ճնշուած մնալէն ետե կ'ըրորքքի ու կ'սլայթի եր-
կրի բոլոր խաւերն ու քարայրները քնցելով :

տալու համար այլ և այլ փորձերու կ'գիմէ, որ մեծ մասամբ անարգիւն կ'մնան, կառավարական, կրօնական, աւանդական նախապաշարմանց շնորհիւ : Այս ծանր ու դժուարին դործը ղլուխ հանելու պաշտօնն ի սկզբան խայրէտտին փաշան կ'ստանձնէ : Իր պաշտօնին ամենէ փափուկ մի մասն Պալքանի թերակղզւոյն վերակազմութիւնն էր, դաշնադրին արամադրութեանց համեմատ : Այս մասին ելած շշուկները ծանրակշիւ էին : Երկիւղ կար թէ վերստին Պալքաններէն պիտի արձակուի պատերազմի առաջին թնդանօթը, թէ Պուլլարք վտանգաւոր իշխան մը պիտի ընտրեն, Տօնտուքօֆ Բորսաքօֆ, կամ Ռումանիոյ իշխանը, Կարոլոս, կամ Մոնդէնէկրօի իշխանը, Նիկոլոս, թէ արեւելեան Բումէլիի ժողովուրդն՝ ռուսական զօրաց մեկնելուն վրայ՝ զինու զօրութեամբ պիտի միանան Պուլլարաց, թէ Բ. Դուռն՝ Ռուսիոյ հետ ծածուկ դաշնադրութեամբ մը կապուելով՝ Պէրլինի դաշնադիրը պիտի արաթուր կոխէ, սակայն այս երկիւղները կ'զադրին, նոյնպէս արեւելեան Բումէլիի ապստամբական շարժման եւրոպական միացեալ զօրաց միջոցաւ առաջն առնելու խորհուրդն : Ալէքօ փաշան ընդհանուր կուսակալ կարգուելով, որու խորհրդականը պիտի լինէր Միջազգային Յանձնախումբն, մինչդեռ Թուրքիա Պալքանները զօրք ղրկելու գործը կ'յետաձգէ : Պուլլարիոյ Ազգային ժողովն Պաղէնպէրկի Ալէքսանդր իշխանը կ'ընտրէ՝ իբրեւ վեհապետ : Ռուսիա իր զօրքերը բոլորովին կ'քաշէ : Սակայն Մոնդէնէկրօի և Յունաստանի հողական պահանջմունքն՝ ըստ դաշնադրին՝ կախ կ'մնան : Քրանսա ջերմագին և Անկլիա թոյլ կերպով կ'պաշտպանեն Յունաստանի սահմանաց խնդիրն որ լուծուելու ճամբուն մէջ կ'երեւի : Խայրէտտին փաշա չյաջողիր իր բարենորոգմանց ծրագիրն ի գործ դնել, ներքին ու արտաքին ֆնասարէր ազդեցութեանց շնորհիւ : Նոր պաշտօնէութիւն մ'որու ոգին Մահմուտ Նէաիմ փաշան է, յուլիս ամսուն կառավարութեան ղեկը ձեռք կ'առնու : Անկլիոյ դեսպանն՝ Պ. Լէյրըտ Անկլօ-Թուրքական դաշնադրին գործադրութիւնը կ'պահանջէ, և անկլիական նաւատորմին հրաման կ'արուի Տարտանէլ գալու : Բ. Դուռն կ'գիշանի Պէյր փաշան Փօքր Աօիա ուղարկել իբրեւ բարեկարգիչ, որու արգիւնքն դեռ անցայտ է :

Բաղմպէտ էր ԱՆԿԼԻՈՅ համար 1879 տարին : Մինչդեռ մէկ կողմէ արեւելեան խնդրոյն կնճռոտ կէտերը պարզելու և Ռուսիոյ ազդեցութիւնը հակակշռելու կ'ջանար, միւս կողմէ Զուլուստանի

և Աֆղանիստանի մէջ պատերազմը կ'շարունակէր։ Իզանտլանայի կոտորածն բոլոր Անկլիացիքը կ'յուզէ։ Յաղթական Սէտէվէյօ՝ Էքօվի ու Նատալի կ'սպառնայ։ Լորտ Չէլմսֆօրտ զօրապետն՝ ի սկզբան դանդաղ՝ կ'յաջողի Ռւլունդի ճակատամարտին մէջ ափրիկեցի արիւնճուշտ թագաւորին զօրաց վճռական հարուած մը տալ, և ապա իր հրամանատարութիւնը կ'յանձնէ Կարնէդ Աօլսլէյի։ Սէտէվէյօ անձնատուր կ'լինի, Զուլուստան անկլիական իշխանութեան տակ կ'իյնայ։ Աֆղանիստան՝ Շիր Ալիի մահուամբ, Էսպուպ խանի կ'անցնի որ Բրիտանիոյ կառավարութեան հետ կ'հաշտուի, Կանսամադի դաշինքը կ'հաստատուի, բայց յանկարծ՝ իր դաւաճանութեամբ՝ Անկլիոյ դեսպանը սպաննուելուն՝ կուր նորէն կ'սկսի, և Ռօպէրդա զօրապետն կ'փութայ դէպ ի Գապուլ, և զայն կ'գրաւէ ու տեղւոյն ցեղապետներուն հետ խստութեամբ կ'վարուի։ Աֆղանք կ'զայրանան, կ'ըսուի թէ Ռուսիոյ դրամամբ՝ Վէնքի կ'ղիմն և կ'ստիպեն անկլիացի զօրապետը Շիրքուր նահանջելու, իր բանակատեղին։ Սակայն նոր զօրքով վերստին կ'յարձակի և Գապուլը կ'առնու։ Եղիպտական կառավարութեան ընթացքը բաական կ'զբաղեցընէր Անկլիան որու հետ կ'գործէր Ֆրանսան, երբ Գերմանիոյ միջամտութեամբ՝ Իսմայիլ փաշա կ'հրաժարի իր աթոռը տալով որդւոյն՝ Բ. Գրան մէկ հրովարտակին համամատ։ Գեռ յայտնի չէ թէ այս վարչային փոփոխութիւնն օդտակար արդիւնք մը պիտի արտադրէ՞ թէ ոչ։ Անկլիոյ կուսակցական կուռնէրն կ'շարունակուի և կառավարութեան քաղաքականութիւնը կ'մեղադրուի։ Ընդդիմադիր կուսակցութիւնն, որու պարագլուխներն են Ալաստօրն, Հէրքըրդ, Տըֆ, իրեն ամբաստանութեան հիմ՝ բռնած է Զուլուստանի, Աֆղանստանի պատերազմները, Պէրլինի դաշնադիրն, Թուրքիոյ և Եղիպտոսի շփոթ գործերը։ Արմատական օրա իրները կը կարծեն որ պաշտօնէութիւնն իր վարկը կորուսած է և թէ յաջորդ ընդհանուր ընտրութեանց ժամանակ ազատական կուսակցութիւնը մեծամասնութիւնը պիտի շահի։ Թէև ստոյգ է որ լորտ Պիքօնսֆիլտ և իր պաշտօնակիցներն առաջին ժողովրդականութիւնը չեն վայելեր, բայց տարակուսելի է որ նոյնը կ'վայելեն իրենց հակահակորդները, որ՝ եթէ իշխանութեան հասնին՝ անշուշտ իրենց լեզուն և քաղաքական երկջուս սկզբունքը պիտի փոխեն։ Բարլամնդի նիստերն ամուլ եղան։ Կառավարութեան հետ հասարակաց կարծիքն աւելի արտաքին քաղաքական գործերով զբաղած կ'երևի քան

թէ ներքին . միւս կողմէ իրլանտայի երեսփոխաններ , զլուխ ու
 նենալով Պ. Պրդ և Բարնէլ , Առտին կամ Ազգային Առա-
 վարութեան (Home Rule) խնդիրն յուզելով օրէնսդրական ընթա-
 ցիկ գործերու խոչնդոտն կ'ընին , առանց իրենց դատին օրուտ մը
 բերելու : Բարլմէնդի էական գործերը կ'ընին Իրլանտայի կաթոլիկ
 համալսարանաց և բանակի վերաբերող օրէնքն , նոյնպէս Յանձնա-
 խմբի մը հաստատութիւնն , որու պաշտօնն է երկրին առևտրական
 և երկրագործական ձախորդութեան պատճառները քննել և տեղե-
 կադրել : Այս ձախորդութիւնն՝ որ կ'սուէ հինգ վեց տարիէ ի վեր ,
 ոմանց կարծեօք՝ աղատ վաճառականութեան կ'վերադրուի , թէև
 բուն պատճառն տարապայման շահագիտութեան ողին և հնձոց նուա-
 ջութիւնն է : Ոչ նուազ մտատանջութիւն կ'սպառնա Իրլանտայի
 աղարակային շարժումն : Խռովայնը ժողովներ Տուպլինի մէջ կ'գու-
 մարուին , ոչ միայն հողհասոյթի նուազման այլ և զիւղացւոց կա-
 ռավարութեան ձեռք հողարաշխութեան համար : Երբ շարժումն
 ապստամբական երևոյթ կ'առնու , կառավարութիւնը բուռն միջոց-
 ներու զիմելով կ'ձերբակալէ խռովարարները , թէև այս ընկերա-
 կան ծանր խնդիրն՝ որ ապաղային մէջ մեծ վտանգ կ'սպառնայ՝
 չլուծեր :

ՔՐԱՆՍԱՆ ոչ այնքան արագքին որքան ներքին գործերով կշիռ
 կ'ստանայ : Հանրավարական ողին հեռզհետէ կ'տարածի ժողովրդեան
 մէջ : Ծերակոյտի ծոցն հանրավարները մեծամասնութիւն կ'կազմեն ,
 ինչպէս նաև Ազգային ժողովին մէջ : Դահլէի զլուխն էր Պ. Տիւ-
 ֆօր՝ որ հին դրութեան պատկանող պաշտօնատարներ պաշտօնէ
 հեռացընելու ստիպուելով՝ Մաք-Մահօն այս անօրէնութեան համա-
 ձայն չզանուիր ու կ'հրաժարի . Պ. Կրէվի նախադահ կ'ընտրուի ,
 մինչդեռ Պ. Կանպէզա Ազգային ժողովին նախադահութեան կ'կո-
 չուի , իսկ Պ. Վաթինկդրն առաջին պաշտօնեաց կ'կարդուի , որ
 զգուշաւոր և հանդարտ քաղաքականութեան մը կ'հետևի , մանա-
 ւանդ երբ ընդհանուր ներողութեան , և Պրօլի պաշտօնէութիւնն
 ամբաստանութեան ներքև ձգելու խնդիրները կ'յուզուին : Աւելի
 ծանր դժուարութիւններ կ'ծագին երբ Պ. Թիւլ Ֆէրի , Կրթու-
 թեան պաշտօնեայն , իր Դաստիարակութեան հիմնադիրը կ'առաջար-
 կէ որու 74 յօդուածն կ'տրամադրէ արդիւիւ , անարտօնադիր միա-
 բանութիւններն (այսինքն ժէզվիթներն)՝ ուսցընել կամ դպրոցներ
 վարել : Թէև Ազգային ժողովին ընդունելի Ծերակոյտն՝ Ժ. Սիմօնի

դրդմամբ՝ կ'մերժէ այս յօդուածն և հիմնադիրը ետ կ'ձգուի : Նոյն միջոցին կայսերական կուսակցութիւնն մեծ հարուած մը կ'ընդունէր և հանրապետութիւնը կ'զօրանար Լուի Նափոլէօն իշխանին մահուամբ յԱփրիկէ , թէև Նափոլէօն ժէրօմ իշխանն իր զլուխը կ'անցնէր : Նոյնպէս ապարդիւն կ'մնայ օրինական կուսակցութեան քոր մէկ փորձն՝ Հենրի Ե պահանջմունքն յառաջ տանելու , երբ քրէանեան կուսակցութիւնն կ'մերժէ բոլորովին Շանպօրի կոմսին հետ միանալ : Բայց ընդհանուր ներողութեան խնդրոյն առթիւ՝ վերջապէս վէճը կ'ծաղկէ : Պ. Վաթինկիլըն կ'հրաժարի և Պ. Ֆրէյսինէզ, Կանպէզայի բարեկամը՝ նոր պաշտօնէութեան զլուխը կ'անցնի :

ԳԵՐԲԱՆԻԱ իր մեծ մարդուն շնորհիւ , ստէպ իր քաղաքական ընթացքը կ'փոխէ : Պիսմարկ իշխանն իր խորհուրդներն ի դուրս դնելու համար պահպանողական ու կղերական կուսակցութեանց օգնութեան կ'դիմէ՝ Վաթինկիլի հետ հաշտուելու խոստմամբ : Ս. Պապը կ'յօվէ զինք ընկերհաշտական կուսակցութեան դէմ դրած օրինաց համար : Պիսմարկ իշխանն ամեն անպակաս սկզբանց հակառակ՝ վաճառականութեան և վիճաբանութեան ազատութիւնը կ'սեղմէ , Անդրալեոնականներն իրեն կ'աջակցին Բարլէնցին մէջ որ մաքսային աուրքը կ'բարձրացնէ , այն յուսով որ ֆալքի օրէնքը կ'զաղորին , թէև իրենց յոյժը չկատարուիր : Ազատական կուսակցութիւնն հետզհետէ կ'ակարանայ , և թէև ընկերհաշտականք (socialiste) ֆայն չեն հաներ , սակայն ծածուկ կ'աշխատին , և ազատականք և Տօթթ, Լաւբէր իրենց երեսփոխանական աթոռները կորուսած են , և թերեւս յաջորդ ընդհանուր ընտրութեանց ժամանակ քիտի ցոյց տան որ բուն օրինաց ներքև առելի ոյժ առած են և Ազգային ժողովին մէջ մեծամասնութիւն պիտի կազմեն : Պիսմարկ իշխանին քաղաքական մեծ գործն Աստրիոյ կառավարութեան հետ մտերմութիւնն ու համաձայնութիւնն է , որ նպատակ ունի Ռուսիոյ փառասիրութեան սանձ դնել ու Պալքաններէն անդին վանել ինչպէս նաև Ֆրանսայի յոյժն՝ Ալքսս ու Լորէնն ետ առնլու մասին՝ ի դերև հանել : Իտալիոյ անհաճոյ կ'թուի այս համաձայնութիւնն որով թերեւս ապագային մէջ արգիլուի Դիբրոլի , Թրիէստի և Իստրիոյ վրայ ձեռք նետելու , մինչդեռ լորտ Սալզպըրի իբրև ճուրադարձութեամբ կ'հաղորդէր Անկլիոյ այս Աստրո-Գերմանական քիզակակցութիւնը : Սլաւները նոր պաշտպան մը կ'գտնեն Աստրիոյ մէջ որով առաջին պաշտօնեայ , Թափ , սլաւեան տարրը կ'բաջա-

լերէ, գերմանական և հունդարական տարրներու ազդեցութիւնը քակարացընելով, ինչպէս որ նոր ընտրութիւնները ցոյց կ'տան :

ՍՊԱՆԻԱ՝ որ մեծ կարեւորութիւն չունի միջազգային խնդիրներու մէջ, բոլորովին անմասն չէ ներքին քաղաքական յուզմունքէ : Հանրապետական կուսակցութիւնը թէև տկար միշտ կ'շարժի և իր գլխաւոր նեցուկն է, զորապետ Մարդինէզ Գանթոս, որ Գուպա կղզիէն ի դարձին, կառավարութեան գլուխը կ'անցնի, բայց՝ իր նախորդին, Պ. Գանովասի հնարագէտ գիմադրութենէ վհատելով՝ իր ազատական խորհուրդները չկրնար ի դոք՝ դնել և վերստին ապարէզն անոր կ'թողու, պաշտօնէ քաշուելով՝ ինչպէս որ կ'քաշուին իրեն հետ Ազգային ժողովէն փոքրաթիւ ազատապէր երեսփոխաններ : Այս պաշտօնական շփոթութիւնները տեղի կ'ունենան՝ Ալֆրէս ԺԻ Թադաորին Աւստրիոյ դքսուհոյ մը հետ ըրած ամուսնութեան հանդէսէն ետք, ինչպէս նաև իր կենաց գէժ եղած զաւաճանութիւնը : Մուսթիոյ ողորդումներէն յառաջ եկած մարդկային ու նիւթական փնտններն բոլոր Եւրոպիոյ դուրծ կ'շարժեն և ամեն կողմէ նպաստ կ'հաւաքուի սոսկալի աղէտից դարման տանելու համար : ՊԷԼԺԻԳԱՅԻ ազատական պաշտօնէութիւնն կղերին հետ կը մաքառի, որ դպրոցներու մէջ կրօնքի դասաւանդութեան մասին գրած ազատական օրէնքն իր ճաշակին անյարմար կ'դնէ : ԻՏԱԼԻԱ՝ կառավարական անկայուն դրութեամբ՝ դեռ ևս յառաջդիմական ճամբու մէջ մտած չէ, և միջազգային զործերու մասին իր ազդեցութիւնը տկարացած : Ժողովուրդը մերթ կ'շարժի անաղատ խտալական երկիրներու համար, սակայն Աւստրիոյ պաշտօնեայն Պարոն Հէյմերլի նորատիպ տեւորակով մը կ'ազդարարէ Իտալիոյ որ պատրաստ է ի հարկին՝ իր իրաւունքը պաշտպանել, այսինքն հնութեամբ նուիրադործուած իրաւունք մ'այլ ոչ արդարութեամբ : ՅՈՒՆԵԱՍՏԱՆ տենդային անձկութեամբ իր սահմանաց մասին եղած բանակցութիւնները կ'նկատէր, որոց հետևանքը կ'լինի յանձնախմբի մը կազմութիւնն որ դեռ ևս իր վերջնական վճիռը պիտի տայ :

ՌՈՒՍԻԱ՝ որ քանի մը տարի առաջ իր զինական նախաձիւրներով և համաաշխարհան հակումներով բոլոր աշխարհի ուշը կ'ըրաւէր, այս տարի իր ներքին քաղաքական և ընկերական ծանր վրդովմունքով փթէ ոչ զարմանք հետաքրքրութիւն կ'շարժէ : Պատերազմն ու ռուսական դիւանադիպութիւնը կ'ծածկէին մոխրի տակ կրակ մ'որ տորգէն բորբոքելու սկսած էր՝ երբ պատերազմն ու գիւնաքցիկութիւնն

իրենց նպատակին չհասնի և կայսերական դրութեան ներքին վէր-
քերն երևան ելան : Այս ձախողութիւնն Ռուսիոյ յեղափոխական
շարժումը փոխադրեց ի կայսերական իշխանութեան հիմունքը կը
ստորէ : Նիկիէ-Բալէն ահապին դատադրութեան մը զօշակը կ'պար-
զեն : Ինչպէս ոստիկանութեան տեսուչներ Գրեքով և Մէդէնյով ,
և Քաղքովի կուսակալ՝ Քարաբոյքին իշխանը՝ իրենց հարուածներուն
զոհ զացեր էին , նոյնպէս Տրէնդէլմ կ'սպաննուի , և ուրիշ զօրա-
կաններ և պաշտօնաւորներ : Ամեն կողմն հրդեհներ կ'պատահին ,
յեղափոխական յայտարարութիւններ կ'հրատարակուին , և ահա ու-
սարսափն բոլոր ընկերութեան մէջ կ'ստարածուի՝ երբ ապրիլ ամ-
սուն՝ մոլեռանդ մը՝ Սոլովիէֆ՝ Ալէքսանդր կայսեր դէմ հրացան
կ'պարպէ : Այն ատեն կառավարութիւնը բուռն միջոցներու կ'գիմէ ,
նշանաւոր քաղաքները պաշարման վիճակի մէջ կ'դնէ , ամեն ազա-
տութիւն կ'ջնջէ և եւրոպական տէրութեանց կողմէ կ'ընէ որ Զուի-
ցերի և այլոք դաշնադ յեղափոխութեան պարագլուխներ իրեն
ձեռքն յանձնուին : Բայց այս ծայրայեղ միջոցներն աւելի զայրոյթ
կ'պատճառեն , մանաւանդ անոր համար որ շատ անմեղներ բանտե-
րու , զնդաններու և Սիպերիոյ սառնամանիքը կ'փոխադրուին : Այնու-
սացուէր որ կառավարութիւնն այս չարեաց դարմանն ազատական
զեղծումներ ընելով պիտի գտնէր , երբ գեկտեմբեր ամսուն սկիզբն՝
Զարն՝ Լիվադայէն դառնալու ատեն , վառուիկ ականատ մը կ'այա-
թի՝ Մոսկուայի շրջակայքն՝ և Վայսն մեծ վտանգէ մը կ'ազատի :
Վերստին խստութիւնները կ'նորոգուին , թէ և Նիկիէ-Բալէն դա-
ղափարներն ու փափաքներն Ռուսական ընկերութեան բոլոր ստո-
րին ու վերին դասերուն մէջ կ'տարածուին և յեղափոխական մեծ
փոթորիկ մը կ'սպառնան : Ամենքն սահմանադրական հիմնարկու-
թեանց պէտքը կ'զգան : Այս մասին անհամաձայնութիւն կ'տիրէ
նոյն իսկ պաշտօնէութեան , կայսերական դատուն և Զարեվիչի մէջ ,
որ կ'հակի ազատական կուսակցութեան : Շուվալով կ'սման սահմա-
նադրութիւն մը պատրաստելու կ'զբաղի , կ'ըսուի , մինչդեռ Վորա-
քով իշխանն ներքին հրդեհը մարելու համար թերեւ զայն Եւրո-
պոյ վրայ թափելու կ'մտնի : Այս ներքին զանձային , յեղափոխա-
կան ծանր տագնապին չնայելով ռուսական կառավարութիւնն կեդ-
րոնական Սիւիոյ մէջ իր պատերազմական պատրաստութիւնները կը
շարունակէ , թէ և Մէրվի դէմ Լազարէֆ զօրապետին արշաւանքն
աւելաջող կ'ենէ , ինչպէս նաև անոր յաջորդ՝ Լուրմովն զօրապետին

փորձն թուրքօմաններուն դէմ : ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Միացեալ-Նահանգք՝
հին աշխարհի զձուձ կռիւներէ և ազգեցութենէ հետի՝ համեմատա-
բար կ'ծաղկի , իր դրամական վիճակը կ'ըմբռնի , Պ. Շէրմանի ի-
մաստուն տնտեսութեամբ , առուտուն ու հողագործութիւնն առատ
հունձքով , և տարազագործութիւնն օր ըստ օրէ կ'յառաջանան , նոր
նոր ձեռնարկութեանց տեղի տալով : Հանրավարական տարրն եր-
թալով կ'զօրանայ թէ՛ հիսիս և թէ՛ հարաւ , և ռամկավարներն ի-
րենց վարկը կ'կորուսեն , ինչպէս նաև Նախագահն Հէյս , Վինչդեռ
Կրէնդ զօրապետն իր երկար ուղևորութենէ ի դարձին՝ եռանգուն
ընդունելութիւն մը կ'գտնէ և եթէ հաճութիւն ցոյց տայ՝ հաւա-
նական է որ Նախագահական ընտրութեան ժամանակ երրորդ անգամ՝
հասարակապետութեան ղլուխն անցնի :

ՍԱԴՈՒԿԵՑԻԳ*

Կ'ուզեմ գրել այս անգամ այնպիսի ժողովուրդի մը վրայ , որոյ
ոչ թէ կրօնական արարողութիւնքն այլ գոյութիւնն իսկ շատերի ան-
ծանօթ է :

* Այս վերնագրով արայանք յօդուած մ'որսս արարաբնութիւնը Կալի-
ֆօռնի և Ալբերի : Սոյն յօդուածն այնքան յօշոտութեամբ կ'ընթարարկէնք
որքան որ Մէք. Պ. Գալանտէան Էթերիկն իւր Օսմանեան երեսփոխանական
ժողովին և իւր ազգային զանազան պոգոսններու մէջ իր ցոյց Կոստանտ-
նուպօլիսէն հորձանելութեամբը Տէրութեան և Ազգին համարումը իւր
ժայէլէ և սոր որ հրեանսի մշտապէս Կոստանտնուպօլիսէն զբաւի կ'իւ-
նի : Դեպ ի Հալէպ ուղևորութեան առթիւ՝ Կալիֆօռնի անցնելով՝ սիրալիք
ընդունելութեան մը հարստ ազգայնաց իւրմէ : Բանիցս ազգային վարժա-
րաններն այցելեց , և անցաւ Նոյեմբեր ամսուն 15ին յարկապէս Հալիֆօ-
լիսէն անուակեաց կարճ այլ իմաստալից արեւմտեանութիւն մ'ըբաւ , փոքր
յայտնելով որ յայնական ու նոսաբարանական երաշխարութեան և հրաբու-
րութեան մասը հրեանսի նոյն վարժարանին մէջ :

Ծ. Խմբ.

Այս ազգը՝ որ արարերէն և թուրքերէն լեզուաւ Նաւայի կ'ըստի, Նաւայի բառին աղաւաղեալն է, որ կ'նշանակէ քրիստոնեայ կամ անհաւատ, վասն Սուհամէտ մարդարէին:

Իբրև արհամարհանոց անուն կ'ըսեն նաև Գէլաճ, Գըլըլաճ և Էէլլի:

Ֆէլաճ կ'նշանակէ հասարակ ժողովուրդ:

Գըլըլաճ կ'նշանակէ Ալիի ժողովուրդ (եբր Ալին յաջորդութեան համար իր թշնամեաց հետ կ'իւուէր, իր զօրքերուն զլուխը կարմիր կապել տուաւ. թշնամիք սև կապած էին, ուսկից մնաց կարմիր զլուխ Գըլըլաճ անունը որ Գուրգերուն ալ կ'ըստի և Պարսիկներուն ալ):

Իէկիտի ըսել է անհաւատ, սատանայական ցեղ կամ եղ պաշտող:

Այս ազգին հին պատմութիւնը չեմ գիտեր. Գրիստոսի առեւը բաղնիքի էին և կ'ընակէին Հրէաստանի և Ասորեստանի կողմերը:

Ասոնց մնացորդն է որ կ'ընակի հիմա Մէրսինէ, Անտիոք, Տարսոն, Հալէպ և այլն քաղաքներու և դիպերու մէջ:

Ասոնց թիւը այս կողմերը 120000 կ'հաշուեն, բայց իրենք կ'ըսեն թէ 260000 անձէ կ'բաղկանան:

Չորս ցեղ կ'բաժնուին, իրարու միաբան են և սաստիկ դաղանապաճ:

Ոչ Աւետարանը ընդունեցին և ոչ կուրանը. իրենց աղանդը պահեցին ցարդ, թէև ինչ ինչ փոփոխութիւններ միշտ մուտ կ'ըլլանէ, զիրք և կանոն չունենալուն համար:

Իրենք զիրենք ճանչելու համար շատ մը մասօնական նշաններ ունին:

Կրօնապետներուն շէյի կ'ըստի, որ նուիրական կ'համարուին:

Մէրսինէն շէյի մ'ընկերացաւ մեզի. այն նշանները որ սորված էի Տարսոն քուրդերէն և հայ-քուրդերէն, անանցմով շէյիին ծանօթացանք որ մինչև իր տունը հիւրընկալեց զմզ:

Չորս ցեղերուն անուններն են. Հէմսի, Քիրազի, Էճիլի, Աւէվի:

Հէմսի, կ'նշանակէ արևային, արեղակը կ'պաշտեն:

Քիրազի նշանակութիւն չունի, լուսինը կ'պաշտեն:

Էճիլի կամ Իէզլիտի, կ'պաշտեն եղ մը:

Աւէվի, Ալին իբրև Աստուած կ'ղաւաքին:

Շէմսինները , ամեն առաւօտ արշալոյսին հետ վեր կ'եննեն , կը լուացունին կ'մաքրուն , պատրաստ կ'ըլլան , արեւուն շառաւիղները երեւելուն պէս՝ իսկոյն կ'խափանին երկիր , կ'համարուեն , կուլան կ'ողջան , կ'աղօթեն , տուն կ'դառնան :

Արեւուն լոյսը եթէ յանկարծ մէկուն վրայ իյնայ մեծ ուրախութիւն մը զգալով աղօթքի կ'սկսի :

Արեւապաշար եթէ զիշերը ճամբան դտնուն և լուսնեակ ըլլայ , լապտեր մը կամ այլ հրային լոյս մը կ'վառեն , լուսինը պաշտած չըլլալու համար :

Արեւուն լոյսին մէջ ալտեղութիւն չեն ըններ :

Արեւուն լոյսին ուղղակի չեն նայիր :

Ամպոտ օրերը խիստ տրտում կ'ըլլան :

Անձրե վաղած օրերը կ'ուրախանան :

Ծիրանի դօտիին խիստ մեծ յարդութիւն կուտան :

Արեւուն եօթը զոյները կ'պատուեն :

Եւ ուիշ շատ մը մանրամասնութիւններ :

Արեւու խաւարման ասեմները սուղի օրերնին է , որ կ'իմացունեն առաջուց խորամանկ շէյխերը (կրօնապետ) :

Քիրազները , մի և նոյնը կ'ընեն լուսնեակի ծնած օրերը , ամեն երեկոյ երեցած ատենը . վերջապէս արեւապաշտին ու լուսնապաշտին մէջ եղած տարբերութիւնը աբ և լուսինն է , միայն լուսնապաշտից արարողութիւնքը զիշերուան հանդիպելով ասելի պատուաւրի կ'ըլլայ :

Ալէվիները Ալին իբր Աստուած կ'դաւանին . արեւը , լուսինը , եղը նորա արարածները կ'համարին , թէ և կ'յարգեն :

Ալէվիներուն դաւանութեան մէջ այնպիսի արտառոց աւանդութիւններ կան որ կերպով մը միւսներէն ասելի յիմար համարեցի :

Օրինակ . կ'հաւատան թէ շաբաթը երեք օր շէյխերուն կ'երևի :

Ուրբաթ կէսօրին իբրև Մուհամէտ :

Շաբաթ օրը իբրև Մովսէս :

Կիրակի օրը իբրև Քրիստոս :

Եւ պէտք եղած հրամանները կուտայ շէյխին , և նա կ'հաղորդէ ժողովրդեան (' ') :

Ե՛ջիւղք կամ Եղիտիք , եղ մը կ'պաշտեն , իբրև միջնորդ Աստուծոյ . եղը ցեղային է :

Եղին համար քանի մը կովեր ալ կ'պահեն , որ նոյն եղէն ծնած

հորթերուն մէջէն շէյխը կ'ընտրէ եղին և կովերուն յաջորդները, անյարմար սեպուածները մորթելով զոհ կ'մատուցանեն :

Եզը զրուած է սենեակի մը մէջ, անկողիններով զարդարուած, վրան շաւ մ'ունի 72 տեսակ տարազներով շինուած :

Իր քովը միշտ չորս Բաւլա (աշակերտ շէյխի) պահապան կանդնած են, երբ եզը նայի կամ գլուխն երեքցունէ՝ իսկոյն ջուր կամ կերակուր կուտան, զոր պատրաստած են շատ խնամքով :

Եթէ սրուայ՝ իսկոյն շէյխը կ'կանչեն պատկամ առնելու :

Շաբաթ օրերը շէյխը կ'իսուի եզ մարդարէին հետ, հրահանգ կ'առնէ. իսկ ընդհանուր պատկամները ամեն տարւոյ յունվար 12ին կ'ըլլան :

Յունվար 12ին օրը չորս ցեղին ալ նշանաւոր օրերնին է. ուսկից մնալը լաւ չեն զիտեր. ումանք կ'ըսեն Արարչագործութիւնը սկսեց այն օրը, ամանք թէ իրենց նախահօր ծնած օրը ըլլար :

Արբօր կարմիր մարդարէին (եզ) պաշտօնէին հարցուցի թէ ի՞նչպէս կրնայ կենդանի մը Աստուծոյ միջնորդը ըլլալ, գնաց ներսէն մագաղաթի թերթեր բերաւ որոց վրայ արաբական տառով և լեզուաւ Յովհաննու Յայանութիւնը գրուած էր, որով զօրաւոր կերպիւ հաստատեց որ Աստուծոյ աթոռին մէկ անկիւնը եզ մը կար, և այս եզը անոր անարատ յաջորդն է, և Աստուած իր հրամաններն ասոր միջոցաւ մեզի կ'հաղորդէ, թէ կենդանիք մարդոցմէ սուրբ են, թէ կենդանիք մեզք չեն գործեր և այլն և այլն, այնպիսի առասպելական քարոզութիւն մ'ըրաւ որ եթէ չվախնայի՝ ծիծաղէն զատ ուրիշ պատասխան չէի տար. բայց իրենց զոյգմունքը չվերաւորելու համար պաղարիւնութեամբ մտիկ ըրի :

Չորս ցեղն ալ չափաւորութիւն սիրող ժողովուրդ մ'է, աշխարհային գործերը երբեք հոգ չեն ընէր, տուն կ'շինեն եղէգներով և ուրիշ առժամանակեայ բաներ :

Յատուկ աղօթատեղի չունին, Իսլամաց հետ Նահապ, Երուս և Բրիտանիայ հետ պահք, տօն և այլն կատարել կ'ձեռնացունեն, բայց երկուքն ալ երեսպաշտութիւն է :

Նաֆէհէ՛ չունին, զիրք չունին, անուննին իսլամական անուններ են, երկու կ'ին չեն առնէր, կ'իններնին չեն արձակիւր, կերպիւ իւրք Տուրոսի քուրդերուն կ'նմանին, բայց քանի մը մասերու մէջ մեծ տարբերութիւններ կայ :

Գուրդերը բարոյականի մէջ խիստ մաքուր են, Սաղուկեցիք այս

մասին անհաղ են, մանաւանդ այն խորամանկ շէյխերը որ էսրաֆ խմելով արտառոց մարդարէութիւններ կ'ընեն, մեծ դեր կ'խաղան խեղճ ժողովուրդի ղըխուն ։

Քուրդերը կ'հաւատան թէ մեռնելէն եօթը տարի վերջը նորէն աշխարհ կուգան, և կ'ըլլան մարդ, ձի, ոչխար, շուն և այլն և այլն ըստ իւր դործոց, այսինքն արդարը մարդ, մեղաւորը շուն և այլն ըստ կարգի և ատիժանի ։

Իսկ Սադուկեցիք կ'հաւատան թէ մարդիկ անպատճառ մարդու կերպարանքով աշխարհ կուգան և 72 տարի յաւիտենականութեան մէջ կ'մնան իրենց գործքին համեմատ փառք կամ պատիժ ընդունելով ։

Քուրդերը հոգեփոխելէն վերջը՝ մէկզմէկ կ'ճանչեն (ինչպէս գրած էի Մասիսի մէջ Գարբերդէն, 79, յունվար փետրուար ամսոց մէջ) ։

Իսկ Սադուկեցիք ժամանակակից չըլլալով չեն ճանչեր ։ Միայն շէյխերը կրնան ճանչել որ ընդհանրապէս 80-100 տարիներ ալ աւելի կ'ապրին և երկայնակեաց են ։

Շէյխութիւնը ժառանգական է ։ Շէյխին որդին կրնայ շէյխ ըլլալ ։ Եթէ արու զաւակ չունենայ՝ կինը, աղջիկը կրնայ ժառանգ ըլլալ, իսկ Քուրդերուն մէջ չեն կրնար ըլլալ ։

Քուրդերը հայրենեաց համար պատերազմելը, մուցունելը, մեռնելը մեծ վարձք կ'սեպեն և արդար կ'ըլլան ։ ասոնք զէնք դործածելու ցանկութիւն չունին ։

Խոստովանութեան, ապաշխարութեան արարողութիւնները ճիշդ Քուրդերուն նման են, բայց յունվար 12ին օրը Քուրդերը չեն գիտներ, անոնք յունվար մէկին հաց մը կ'շինեն, քրդերէն Նաւէ կէօլէ (կաղանդի հաց) ըսելով մէջերնին կ'բաժնեն ։

Քուրդերը Առաջաւորաց շաքթուն ծով կ'պահեն, Սադուկեցիք նոյն շաքթըր չեն ճանչեր ։

Աւերջապէս Տաւրոսի քուրդերուն ծէսերը աւելի հայկական են ։ այս Նուսէյրիներունը խառնուշփոթ է ։

Դեռ ևս այնպիսի մանրամասնութիւնք կան ասոնց ծէսերու մէջ որ եթէ գրել հարկ ըլլար մատեան մը կ'ձևանար ։

Յունվար 12ին օրը հրաւիրած են զմեզ իրենց մծ օրին ներկայ գտնուելու, բայց ձմրան պատճառաւ չպիտի կրնամ երթալ, թէև շատ հետաքրքիր էի ։

Ուրիշ ցեղ մ'ալ կայ Հռոմէլայի կողմերը որ Ղէօլէ կ'ըստին ։

այսինքն առերեսս Իսլամ և ՚ի զաղանի Քրիստոնեայ :

Հռովմէան, որ Ներսէս Շնորհալոյն բնակած տեղն էր, այս Կէս-կէսներուն համար ոմաք Յոյն ոմաք Հայ են կ'ըսեն :

Մեք մտադիր չեմք անոնց ինչ ըլլալն ստուգել, այլ ներկայ լուսաւոր դարուս մէջ այսպէս անծանօթ կրօնքներ ինչպէս նաև Քուրդերը, Հայ-Քուրդերը, Սաղուկեցիները և այս Կէսկէսները կայն զարմանք կ'պատճառէին ինձ :

Որովհետև Օսմանեան մեծազօր Տէրութիւնը կրօնից ազատութիւն չնորհած է, ալ ինչ հարկ կայ զաղանի կրօնք պահել և զրկուիլ քաղաքական իրաւունքներէ (պէտք է զիտնալ որ Կէսկէսները և Սաղուկեցիները քաղաքական իրաւունքէ զրկեալ են ցարդ) :

Իս կ'կարծեմ թէ այս ցեղերը երկչոտ, վատ և շահասէր մարդիկ են, կրօնքը իրենց պատրուակ ըրած :

Ասոնք փնասակար են երկրին, տէրութեան, իսլամութեան և քրիստոնէութեան :

Եթէ Իսլամ են, պէտք է Կուրանը ընդունին, մզկիթ ունենան և իսլամական ամեն կանոնաց հնազանդին :

Իսկ եթէ ուրիշ կրօնք մ'ունին, թող բացարձակ պաշտեն իրենց կրօնքը, ինչպէս որ Կիւմիւշհանէի Կէսկէսներն ըրին :

Հռովմէայի Կէսկէսներուն վրայ ապադային զրեւու խոստմամբ այժմ կ'իսնդրեմ, Տէր Խմբագիր, հիւրընկալել զայս Զեր Աբէ-Է-Մուսլի մէջ, և ընդունիլ մեր խորին յարգանքը :

Կ. ՂԱԶԱՆՃԵԱՅ

Ֆալէպ, 10 յունվար 1880 :

ԿԱՅ ԸՆԹԵՐՅԱՏՈՒՆ

Անցեալ ամիս քաղքիս Հայ ընթերցատան Տնօրէն Խորհուրդն իր փարեկան հաշուեցուցակը ներկայացուց, որու մէջ նշանակուած է,
 ԿԱՅ 3783 գուրուշ, Մուտք 6091 գուրուշ : Այս արդիւնքը թէ

ոչ այնքան նշանաւոր, յառաջ չպիտի դար եթէ Տնօրէն Խորհուրդն իր անխոնջ ջանից մէջ չյարատեւէր սոյն ազդեցութեամբ հաստատութիւնը կանդուն պահելու մասին: Իրաւի՝ երբ մէկ կողմէ կ'իմանանք, որ ուրիշ հայաբնակ քաղաքներ Ընթերցատուն ու Լսարան ունենալու կ'փափաքին և նիւթական միջոցներու պակասութենէ իրենց փափաքն անկատար կ'մնայ, և միւս կողմէ կ'տեսնենք հաստատուած ճոխ Ընթերցարան մ'որ Հասարակութեան կողմէ պէտք եղած քաջալերութիւնը հազիւ կ'ընդունի, կ'սկսինք տարակուսիլ մեր ուսումնասիրութեան վրայ: Ունենալ և չվայելել առաւելութիւն մը որու շատեր կ'ցանկան, ցաւալի անտարբերութեան կամ անհոգութեան նշան է: Ինքիցին՝ եթէ կամենայ՝ չէ թէ մէկ՝ այլ քանի մը Ընթերցարան կարող է պահել, բայց կ'երեւի թէ այդ հիմնարկութիւնն ալ հինցաւ իր աչքին: Թէ և ուսանելու, լուսաւորուելու փափաքն անմարելի է ուսմանց և լուսոյ յարգը դիտցող անձերու համար:

Տնօրէն Խորհուրդն՝ որչափ որ շնորհակալ է այն անուամիտ անձերու որ իրենց աջակցութեամբ կանդուն կ'պահեն Ընթերցատունը, սակայն ասոր աւելի ընդարձակութիւն տալէն վհատած՝ պաշտօնէ խմբովին հրաժարելու թէ և կ'միտէր, սակայն այլ և այլ կողմեր եղած թախանձանայ զիջանելով մի քանի անդամոց փոփոխութեամբ՝ իր պաշտօնը պիտի շարունակէ յուսալով որ ժողովուրդը ներկայ շրջանին մէջ իր աջակցութեան նշաններն աւելի արդիւնաւոր կերպով պիտի յայտնէ:

Կորակալմ Տնօրէն Խորհրդոյ անդամքն են,

Արէնապէր	Մեծ. Պ. Յ. Աղաճանեան
Արէնաբաղէր	» Մ. Սիմոնեան
Գանձապէր	» Ա. Գ. Պէրկամալեան
Թանգարանապէր	» Ա. Կ. Աղաղարեան
	» Մ. Ս. Մսերեան
	» Թ. Յ. Թումայեան

Փափաքելի էր որ Տնօրէն Խորհուրդն իր յայտարարին մէջ սու վերութիւն մ'ընէր նշանակելու թէ մէկ տարուան մէջ քանի՞ հոգի կ'յաճախեն Ընթերցատունն, քանի՞ հոգի կարդալու դիրք կ'առնեն, ինչ նիւթերու վրայ մերթ ընդ մերթ կ'ատենախօսուին, ինչպէս որ կ'նշանակէ բաժանորդներու և նուիրատուներու ցուցակը:

Այս բովանդակութիւնը հետեւեալ նամակը,

. . . Խմբագիր Ա. Մամուլ :

Քանի մ'ամիս առաջ՝ քաղաքիս աղղային վարժարանաց քննութեանց ու հանդիսին նկարագիրն ընելու առթիւ՝ ըսած էի թէ ձմեռէն առաջ ատենախօսութիւն չպիտի լսենք : Եւ իրօք այն օրէն վեց ամիս անցաւ և դեռ անցեալ կիւրակէ օր (յունվար 20) առաջին անգամ ատենախօսութիւն մը տեղի ունեցաւ քաղաքիս Հայ ընթերցատան սրահին մէջ :

Ատենախօսն էր Մշէցի Պ. Յ. Ղևոնդեանց որ արդէն ծանօթ է Աղղին իր հայրենասիրական սրտով : Իսկ ատենախօսութեան նիւթն էր ընդհանրապէս Հայ աղղին և մասնաւորապէս Հայաստանցիին անցեալ ու ներկայ կացութիւնը :

Ընթերցատան սրահը լի էր աղղայնոց խոռոն բազմութեամբ, այնպէս որ շատեր մինչև իսկ ոտքի վրայ կենալու տեղ չզտնելով ստիպուեցին մննիլ* : Մշէցի պանդուխտ աղղայնոց ներկայութիւնը մանաւանդ, որոնք 20-30 կային, խորհրդաւոր անք մը կ'ընծայէր սոյն հաւաքման և Պ. Ղևոնդեանցի ատենախօսութեան՝ ունկնդիրներու վրայ ըրած տպաւորութիւնը կը կրկնապատկէր : Պ. Ղևոնդեանց ժամէ մ'առելի խօսեցաւ իրեն յատուկ եռանդուն և աշխոյժ ոճով, կ'աշխատէր ինքզինք կարելի եղածին չափ հասկնալի ընել Հայաստանի բարբառը Պօլսականին միացրնելով : Թէև կը ցաւինք որ չենք կրնար հօս յիշել իր ատենախօսութիւնը բառ առ բառ, սակայն պիտի ջանանք նոյնին իմաստը ամփոփել կարելի եղածին չափ քիչ տողերու մէջ :

Պ. Ղևոնդեանց հայ աշխարհի անցեալ պերճութիւնը համառօտակի նշանակելէ վերջ՝ ունկնդիրներու ներկայեց անոր արդի թշուառութիւնը որու բացարձակ պատճառ կ'նշանակէ տղիտութիւնը :

Եւ արդարեւ, Ա. Տգիտութիւնն է պատճառ որ Հայաստանցին ինքնապաշտպանութեան զաղափարն իսկ չունի այսօր, մինչդեռ ամեն Տէրութեանց օրէնքները զայդ ընդունած և նուիրական ըրած են, թէև անուրանալի է Հայաստանի մէջ այդ օրէնքներու անդործադրութիւնը, նա նոյն իսկ իր տան մէջ կ'ընթերցէ Քուրդին յանդըգ-

* Ընթերցատան Պատասխան Պարծաքի Ժողովը ասելէ լաւ է՝ երբեք չիտայ ուրիշ ևս Հաւիթու վարժարանի օրացն ընթերցարաններէն զայր :

նութիւնը պատժել, որպէս զի գժօխք չերթայ: Կղերը հոն ալ իր վատ աղբեցութիւնը ունեցած է ժողովրդեան սրտին վրայ, Աւետարանի լոկ բառական ու մեքենական քարոզութեամբ, այնպէս որ ժողովուրդը բոլորովին անտարբեր է իր իրաւանց պաշտպանութեանը:

Բ. Տգիտութիւնն է պատճառ որ Հայաստանցի հայը շատ անգամ անձնական փժուռն նկատուի մերով խղճի և արդարութեան ձայնը չլսեր և աղղութեան շահերը կ'անդիտէ, ոչինչ վարձատրութեան մը կամ անտեղի վըէժինդրութեան մը դատաւարտելի նպատակաւ հարստահարիչներու հետ կ'միանայ արենակից եղբայրներու դէմ, և շատ անգամ իր թշնամին կ'արդարացընէ մի միայն իր եղբայրը անիրաւ հանելու համար:

Գ. Տգիտութիւնն է պատճառ որ ամեն տարի ամեն քաղաքներէ և դիւղերէ հազարաւոր Հայեր կը մեկնին պանդխտութեան մէջ դեղերելու, պանդխտութեան մէջ տանջուելու, վերջապէս պանդխտութեան մէջ փճանալու, ոչնչանալու համար, մինչդեռ միւս կողմէն իրենց նորապսակ ամուսինները միայնութեան մէջ կը հալին ու կը մաշին, և այսպէս Հայաստան ամեն տարի ոչ միայն հազարաւոր քաջեր կը կորսնցընէ անունով ու տեղով, այլ և ամբողջ սեփրունդ մը անանուն կ'անհետանայ:

Դ. Տգիտութիւնն է պատճառ որ Հայաստանցի մշակը չ'յաջողիւր ընել 20 հոգւով ու 32 տնասունով, ինչ որ այս կողմի մշակը առանձին կամ 2 տնասունով կ'ընէ, ասկէ կ'հետեի ահա նիւթական աղքատութիւնը և պանդխտելու հարկը: Հայաստանցին տնտեսագիտութեան սղղանց բոլորովին անհմտ, իր օրական ապրուստը կանոնաւորապէս հայթայթելու, իր ընտանեկան կեանքը բարոքելու անկարող մէկ մասը պանդխտութեան կ'դիմէ, միւս մասը ծանր և բազմադիմի հարկերու տակ կը ճնշուի, այնպէս որ այսօր Հայաստան կենսականութեան նշող մ'իսկ ցոյց չտար և թերևս ամեն դարման անօգուտ դառնայ եթէ մեր անտարբերութեան մէջ քիչ մ'են յարատեւիք: Իրաց այս վիճակին մէջ բնական է հետևեցընել թէ Հայաստանցի հայէն վերակենդանութիւն յուսալ և սպասել պարզապէս ցնորք մ'է:

Ե. Տգիտութիւնն է պատճառ, յարեց Պ. Ղևոնդեանց, նա մանաւանդ երբ կը տեսնենք որ օսմանեան արդար օրէնքն ընդհանրացած է իր տէրութեան ամեն զաւառներու մէջ, սակայն ուր որ

տղիտութեան վարացուրի տակ չեն, անոնք ըստ օրինի կը դործանողութիւն, Վեհափառ Այստեր Հրամանաց համեմատ, ինչպէս կը տեսնենք Զմիւռնիոյ մէջ, ուր ժողովուրդն աւելի հասկացողութիւն ունի, մինչդեռ յառ. ՚ի սիրտ կ'ըսենք որ նոյն օրէնքն է մեր երկիրներուն մէջ ալ, բայց ժողովրդեան տղիտութեան պատճառաւ դործադրութիւն չեն գտներ :»

Քանի որ այս ամենէն պարզ կը տեսնուի թէ սոյն չարեաց աղբիւրը տղիտութիւնն է, պէտք է այդ պատճառը վերցընել մէջտեղէն, այն ատեն արդիւնքը ինքնին կը դադրի. ՚ի մի բան, պէտք է ուսում ծաւալել. Արարատեան, Գարդեցասիրաց—Արեւելեան, Կիլիկեան և այլ ընկերութիւնք առ այդ կը նկրտին արդէն, սակայն իրենց ճգունքն առանձին անբաւական են Հայաստանի ընդարձակութեան և անոր բնակչաց թանձր տղիտութեան հետ բաղդատելով : Պ. Ղևոնդեանց չափազանց պահանջող չէ ու դո՛հ կ'ըլլայ եթէ Խզմուրցի հայը աղղային վերաշինութեան դործին մասնակցելու համար Հայաստանի մէջ երկրագործական վարժարան մը հաստատէ, և եթէ այս ալ կարելի չէ գոնէ երկրագործական դործիքներ դնելով մշակին զրկէ* որով մի շատ մարդիկ և անասունք վայրապար աշխատութենէ ազատելով աւելի օգտակար ծառայութեանց դործածուին :

Պ. Ղևոնդեանց հոս վերջացուց իր ատենախօսութիւնը որու յաջորդեցին Պ. Ս. Պալապանեանի քանի մը հակիրճ և իմաստալից խօսքերը որոնցմով նա թարգման կանգնեցաւ Պ. Ղևոնդեանցի խանդավառ զգացմանց, Հայաստանի հիւանդութիւնը զուժեց, իր որդւոց պարտքերը յիշեցուց իւրենց մօր նկատմամբ և դովելով հայրենասէր պանդուխտ ատենախօսին նպատակը, ոգին և հայրենասիրութիւնը վերջացուց իւր խօսքը :

*
* *

Պ. Ղևոնդեանցի հետ անձամբ տեսակցելու պատահութիւնն և պատիւը ունեցայ և մեծապէս ուրախացայ իր լուսամիտ զաղափարօ

* Մեր կարծեօ՞ւ աւելի լաւ կ'ըլլայ եթէ քործիներ արհեստէն առաջ այդ վարժարանը հիմնուի, և մշակը այդ քործիները ունենալէ առաջ ապրող կերպարանքէն և արդեսանց նախապէս օրէնքեանց և այս պահով քործածի :

ներն իմանալով, որոց վրայ յարմար առթիւ կը խոստանամ զրեւ
սպասուական հանդիսից մէջ : Պ. Ղևոնդեանց սպարաւոր է ձեռքէն
եկածը ընել Հայաստանի համար, և վստահութեամբ կրնանք ըսել
որ եթէ ամեն հայ անհատ քառորդն ընէ այն զոհողութեանց զորք
ըրած է Պ. Ղևոնդեանց և սպարաւոր է դեռ ևս ընել Հայ ազգը
փրկուած կ'ըլլայ : Պ. Ղևոնդեանց կը փափարի այս մասին քաղաք
քիս նորակալմ Սիւնեաց ընկերութեան հետ խօսիլ : Քաջայայտ եմք
որ նոյն ընկերութեան ազգանէր և բարեհամբաւ անդամք զործին
պահանջած կարեւորութիւնը տալով՝ Պ. Ղևոնդեանցի կըթական ու
անտեսական առաջարկութեանց՝ կը փութան հայութեան վերականգ
նանութեան գործին աջակցիլ, որմէ շատ հեռու մնացած է արդէն
Իզմիրցի հայը :

Ընդունեցէք, . . . Խմբագիր Տէր, յարգանայս հաւանտին :

Զմիւռնիա, 23 յունվար 1880.

Ձերդ
ՄԱԺԱՆ

ՍԵՒ ԸՆՌԻՆ ՄԱՐԴԵ*

Բ

Մեր զլուխն էր Անանուն : Ատում ետեւէն կ'քալէր, մայրս և ես
մէջ տեղէն, իսկ Սուր ու Վրէժ մեր երկու կողմէն : Այս քաջե
րուն մէջ, որ մեզ շրջապատեր էին, երկիւղն անտեղի էր, սակայն
ներքին սարսուռ մը բռնեց մեզ : Հոծ, թանձր ու ահարկու անտառ
մը մեր առջևը կ'ընդլայնէր և քանի հեռանար կ'մթանար : Յերեկ
էր, արեւը պայծառ, սակայն ճառագայթի նշոյլ մ'անդամ չէր
սպրդեր այն խիտ անտառին մէջէն որ մեր զլուխը կ'ծածկէր և մերթ
ընդ մերթ խորհրդաւոր, ահեղ խօշիւն մը կ'հանէր : Ո՛չ որոշ
շաւիղ մը կար և ոչ մարդկային հետք մը, ո՛չ թռչունի երգ, ոչ

* Հարանախոսքն : Տե՛ս 1879 Հոկտեմբեր ամսագիր, էջ 273 :
55

ագուտիկ մը խոխոչիւնը : Մահատիւ լուծիւն մը , դամբանային մթութիւն մը կ'սիրէր մեր բոլորտիքն ու անծանօթին արհաւիրքը : Ալեծովի գետ ու ծովակ մարդկային յոյսերու ու խորհուրդներու նկարն է , մերթ շարժուն ու նկուն , մերթ յանդուգն ու փրփրալի , բայց անտառն իր սղալի սևութեամբ , իր դժնեութեամբ մարդուս զահալէժ , մութ ու անլոյծ կասկածներու պատկերն է : Մերթ նշոյլ մը , հետք մը , շաւիղ մը կ'որոնէ անոր մէջ , մերթ ելք մը զանեւ կարծէ , և քանի յառաջանայ այնքան կ'մոլորի : Բնաշէն բաւիղ մ'ուր մարդ կ'դատապարտուի գերեզմանի մէջ յուսալ . . . :

Բայց Անանուն , որ ի սկզբան ծանր ծանր կ'շարժէր , աջ ու ահեակ գարձնելով իր սուր աչկունքը , Անանուն որ կարծես թէ օդին , կաղնիին , սօսի տերեւներուն , թեթեւ շնկոցի , մոլորաթեւ թռչունին իր ճամբան կ'հարցընէր , հետզհետէ քայլը փութացուց , խնդրելով որ միշտ նոյն զիրքը պահենք և իրեն հետեւինք : Այնպէս կ'երևէր որ այն անեղր անտառին մէջ իրրեւ իր առնն , իր թաղին փողոցները կ'դառնուէր , այնքան անվրդով և անմոլոր քայլով կ'յառաջանար : Արդէն երեք ժամ կար որ կ'շարունակէինք մեր ճամբան արշաւակի , մեր ձիերուն թափին կ'որոտար չորս զին և հողը կ'թնտար . երբեմն հին կռճիկ մը փապարէն օձ մը սրաղլուի կ'սահէր չորաբեկ թուփերու մէջէն ու անհետ կ'լինէր , երբեմն մողէս մը կ'մազէր ծառի մը ճիւղերուն վրայ , երբեմն այծեամբ մը կ'սրանար թեթեւ , երբեմն աղուէս մ'իր խռուէն ելնելով կը խուսէր ահարեկ , և մանաւանդ մօրս ահ ու գող կ'աղղէր , մինչդեռ Անանուն ատրճանակը միշտ ի ձեռին պատրաստ , ՊՕ՛ն յառաջ կ'մըմնջէր և մեղի սիրտ կուտար իր արիական ու անվեհեր ընթացքով :

Սակայն յանկարծ կայ առաւ նա դարտոր հաստ կաղնիի մ'ոտքն ուր բայաւայր մը կար և ահաղին փոս մը : Սոյն փոսին մէջ կիսավառ փայտի ճիւղեր և մոխիր կ'երևէին և անոր բոլորտիքը կենդանիի ոսկրներ : Անանուն պահ մը մտածեց և ապա ըստ .

— Այս փոսն առաղակի զաղարն ու սեղանը կ'երեւի : Անշուշտ մօտակայ Հարանց անապատը դարձած են , ուր աւերակ մնաստաններն իրենց որջերը դարձած , և արջի պէս խորունկ կ'քնանան : Մենք ող զարնեք դէպ ի Արեւելք և խաբանու լեռներու ստորոտը հասնինք :

— Առաջ քիչ մը բան ուտենք , պոռաց Ատոմ :

— Անշուշտ ձիու վրայ, պատասխանեց Անանուն, օթեանի ժամը Է: Աւաղակի հոս կ'առնում:»

Եւ Անանուն քշեց իր նժոյզն որ սկսաւ վրնջել և քառարշաւ քաշել: Բարեգուշակ նշան մ'էր այդ վրնջումն, անտառին ծայրը կ'մօտենար, աւելի ևս կ'լուսաւորուէր այն, թէ և երեկոյեան դէմ էր: Ի վերջէ երեցաւ մեր աչքին բաց հորիզոնն, որու սահմանն էր սև լեռներու դօտի մը: Քիչ մ'ետք՝ տեսանք կապոյտ երկինքը և արևուն կարմրուն նշոյլներն որ նոյն լեռներուն սարերը կ'լուսաւորէին:

Մեր աջ դին Երասխ, թէ և անտես, կ'դլորէր. ձախ դին՝ Վայոյ Ձոր և Շաղատ, ուր հանդիպին անպատեհ համարեր էր Անանուն: Հիսխակողմը կ'երևէր սեպածև Բաղաբի—Բարն մութ ու տխուր և անոր ստորոտը՝ Վահան—Վանք կիսաւեր: Դուր ու դադար չունէր Անանուն և՛ նոյն իրիկուն վանքը օթեանելու յուսով կ'փութար, երբ կիրճի մը մէջէն անցնելու միջոցին՝ ինչպէս իր նոյնպէս մեր աչքին զարկաւ, սպառազէն, բարձր մարդ մը բլրի մը վրայ, որ կարծես թէ մեզի կ'դիտէր և կ'հետեւէր:

Յանկարծ մայրս, որ սուր աչքեր ունի, գոչեց.

— Նուրիճանն է, միշտ ղինեալ և բլրի վրայ:

— Ելա՛ւ, մըմնջեց Ասում:

— Անհարին կ'թուի ինձ, ըսաւ Անանուն, վասն զի, եթէ Նուրիճանն է նա իրօք, անշուշտ մեզի պիտի միանար, փոխանակ կապածելի ընթացք մը ցոյց տալու:»

Այն ինչ խօսքը լմնցուց Անանուն, և մենք գեռ ևս կիրճին մէջն էինք, որ ղիմացէն հինգ վեց հոգի բրդան: Պարսիկներ էին իրենց կարճ, սրածայր ու սև դղակներով, աղտոտ մրոտած դէմքով: Շիտակ մեր կողմը կ'դիմէին և յայտնի կ'երևէր որ կասկածելի մարդիկ, թափառաշրջիկ ելուզակներ էին: Պատերազմէն ետք՝ շատեր իրենց բնակարանն, հողն ու ադարակը կտրուսելով՝ անդործ, անտուն մնացեր և աւազակութիւնը տեսակ մ'ապրուստի միջոց գտեր էին: Անանուն որոշեց անմիջապէս իր ընելիքը:

Ատոմին ըսաւ որ Նուարդն ու զիս առնու և ջցրուած ժայռի մէջ ետին՝ խոռոչի մը մէջ պատսպարէ մեզ և մեր մօտ մնայ: Իսկ ինք Վրէժն ու Սուրն առնելով կիրճը ձեւացնող մէկ քարաժայռին վերայ ելաւ և սկսաւ գիտել չորս դին թէ արդեօք այն ելուզակներն ուրիշ ընկերներ ունէ՞ն: Կիրճին հեռաւոր մէկ բլրակին վրայ կը

տեսնուէր միշտ այն մենաւոր քաջն որ պղնձէ սաղաւարտիկ ի զլուսն, հաստ կօշիկներ ուտքն, երկաթէ վահան մէկ ձեռքն և միտով հրացան մը բռնած՝ արձանի պէս նստեր էր մանր սև վառ-վառն ձիու մը վրայ, երեսը դարձնելով այն կողմն ուսկից կ'յառաջանային Պարսիկները։ Հետիոտն էին ասոնք, մինչդեռ մենք ձիաւոր։ Եթէ ուրիշ ընկեր կամ դարանամուտ խումբ մը չգտնուէր այն կողմերը, դիւրին պիտի լինէր զլուսն ելնել մեզ դիմաւորելու եկող աւազակներու հետ, թէև մեր դիրքն ու երեկոյեան ժամն յարմար չէին պատերազմի։ Բայց Անանուն երկչուտ մարդ չէր, եթէ դիմացը բանակ մ'անդամ ելնէր։ Իր պատրաստութիւնը տեսաւ, ձիէն վար իջնելով մօտակայ հովիտը քեց որ արածի, և ինքն իր սպասաւորներուն հետ կռնակը տուաւ բարձր ժայռի մ'որմէ քիչ մը հեռու մենք պատսպարուէր էինք։ Ըստ երևոյթին՝ իր ուշադրութիւնը կ'գրաւէր առելի այն մարդն զոր մայրս Նուրիճանը կարծեր էր, մինչդեռ ինք յառաջընթաց լրտես մը կամ աւազակներու խմբի մը գէտը կ'համարէր, և որ միշտ իր անշարժ դիրքը կ'պահէր։

Երբ զնդընկեցի չափ մօտեցան այն դժնեայ և սևամօրու մարդ գիկ՝ Անանուն ահարկու ձայն մը թողուց։

— Ո՞վ էք գութ։

Պարսիկները պատասխան տուին միաբերան,

— Բարեկամ։

— Ուրեմն վար դրէք ձեր զէնքն ու այնպէս մօտեցէք, յարեց Անանուն, թէ ոչ ձեզ ամենքդ կ'այրեմ։

Այս սպառնական խօսքին վրայ՝ Պարսիկները կանկ առին, իրարու երես նայեցան, իրենց զէնքը զննեցին, իրարու հետ խօսիչ սկիան, այլանդակ շարժումներ ու ցատկոտ գէմբեր ցոյց տալով, և ի վերջէ մին՝ որ պարագլուխը կ'երևէր, ձեռքը շեշտակի գէպի Անանուն ուղեւով կարծես թէ հրաման կ'տար որ անբրկիւղ յառաջ անցնին, ինքն անոնց առջևն ընկնելով։ Սակայն այն ինչ մի քանի քայլ առաժ էր, որ մօտակայ բլրակին վրայէն մուխ մը, սպիտակ փայլակ մ'երևցան և պարսիկ հրամանատարը զնշակահար զեպիինն ընկաւ։

Մէր գտնուած պատսպարանէն կ'դիտէինք սրտադող այս տեսարանն, երբ Անանուն պուսք, զլուխը գէպի մենաւոր ձիաւորին դարձնելով,

— Անվրէպ զնշակի մասնեց քեզ, միայն Բաղաբերդի քաջերն

այսպէս նշան կ'առնուն : Նորէնէն կամ Սորէնէն , մի որ ես դու , մօտ եկուր :

— Իմ տեղս հեռու , բայց սիրտս ձեզի մօտ է ,» պատասխան տուաւ բլրակին զինուորսն , և ուրիշ զնգակ մը թուցուց զէպի Պարս սիկները :

Այս անդամ զնդակը տապալեց կիսամեռ ուրիշ Պարսիկ մ'որ սոսկալի հայհոյանք կ'արձակէր , մինչդեռ ընկերներէն մին արատոնօք կ'հեռանար և միւսներն յետս ընկրկելով՝ աւելի անքոյթ վայր մը կ'փնտռէին պատասպարուելու , թերեւս կռիւն աւելի մեծ զօրութեամբ շարունակելու դիտմամբ :

Արդէն արեւը մարը մտեր և քիչ քիչ մութը կ'պատէր չորս գին՝ երբ Անանուն Ատոմին մօտ եկաւ ու ըստաւ .

— Ատոմ , իմ հաշուիս մէջ չկար այս հանդիպումն : Անտառ , ձոր ու լեռ ընտրեցի որ կտրուկ ճամբով հասնինք մեր տեղն , կարծելով թէ վտարանդի աւազակներ աւելի բանուկ ճամբաներ կ'առնեն , բայց սխալեւ եմ : Մեր դիրքը , եթէ ոչ վտանգաւոր՝ ծանր է , և աւելի կ'ծանրանայ Նուարդի և Գերենիի ներկայութեամբ : Մանկային սովորական խաղեր են այս կռիւները մեզի համար՝ այս անկարգ և անիշխան սարերու ու հովիտներու մէջ , ուր միայն զօրաւորին սուրն ու զնտակը կ'տիրապետեն և ռուսական կառավարութիւնը զեռ և սղակ չէ , սակայն երբ կին մ'ու պատանի կան մեր մէջ , պէտք է աւելի զգուշաւոր ընթացք մը բռնել , մանաւանդ զիշերը չհասած : Ուստի ել , սու Նուարդն ու Գերենիին և քեզի ցոյց տալիք ճամբովս հասիր Վահանու վանքն որ ասիկց մի քանի ժամ հեռի է և այն տեղ մեզի սպասէ : Չեղի կ'ընկերանայ այն քաջն որ արդարեւ մեր հին բարեկամը պիտի լինի , որ՝ ըստ երևոյթին՝ կ'հսկէր ձեր վրայ :

— Այո , հին բարեկամ և ձեր զինակիցը՝ դուչեց ձայն մը մեր գլխուն վրայէն , և ձայնաւորն էր նոյն ինք Նուրիճան , այն որ մեզ Աղուլիսէն ուղեկցեր էր մինչև Գողթան դաւաճին սահմաններն և՛ Ատոմին խնդրոյն վրայ՝ մեկներ էր : Բայց ի՞նչ գիպուածով կ'ըլլանուէր նա այն կողմերն , ահա այս կէտը մութ էր մեզի և բացատրութեան կարգաւ :

Ատոմ զմայլելով ու մայրս զօրովադին կ'զիտէին այն արի պատանին , որ իբրեւ երկնառաք հրեշտակ հասեր էր վստանդին ժամանակ : Մինչդեռ ես ալ կ'փափաքէի անոր պէս լինիլ , զէնք կրել :

ձի աշտանակել, սարերու վրայ թռիլ և հայրենի հողին վրայ որ-
ջայած ելուզակներն որսալ : Բայց զմայլելու ու լուռ կենալու ժա-
մանակ չէր : Ատոմ խօսքն ուղեց Նուրիճանին :

— Եւ չըպիտի պատմես համառօտ այս արկածը : »

Նուրիճան պատասխանեց .

— Գիւրին է գուշակել : Ես չգարձայ Ագուլիս ձեզմէ հեռանա-
լէն ետեւ, զիտնալով այս կողմի վտանգաւոր ուղևորութիւնն, և
ձեր շաւղին հետեւեցայ՝ ձեզմէ անտես մնալով, ձեր ստուերին ե-
տեւէն եկայ, մինչև որ հասաք Անանուն ճղնաւորին մենարանն ուր
ձեր բնակութիւնը մի քանի օր տեւեց : Գիտեմ թէ ինչ հետաքր-
քրաշարժ պատմութեամբ զբաղեցուց ձեր միտքն, ինչ սրտաշարժ
զրոյցներով ձեր սիրտը յուզեց Անանուն, բայց նոյն պահուն՝ ես
իմ պաշտօնս, Աւագ վարդապետէն ստացած հրամանս կ'իատարէի,
ձեզի ուղեկցիլ յայտնապէս կամ անյայտ, մինչև ձեր ուղևորու-
թեան նպատակը : Ինչպէս միշտ, այս մի քանի օր իմ բնակարանս
քարայրներն, փապարներ, լեռներն եղան, իմ որսերս թռչուն,
վայրի կենդանի, անդուծ վիրազներն եղան, որ թշուառ Զայերու-
ցիբ ու ցան շէներն ու գիւղակները թալլելու համար մերթ ընդ
մերթ լեռներէ կ'իջնէին : Այս զբաղմունքս բաւական յագեցուց այն
վրէժինդրութեան ոգին որ դեռ ևս կ'վառէ մեր անհաշտ սիրտերը :

Չհեռու չէ և Աւագ մեզմէ, Ատոմ, և կ'յուսամ թէ Անանուն
արդէն մարդ զրկած է անօր՝ որ այժմ Մեղրի կ'գտնուի, զալ միա-
նալ մեզի :

— Թերեւս արդէն նա Բաղաբերդի ստորոտն է, ըսաւ Անանուն :
Իրրեւ քարոզիչ կամ պաղի ու հողերածին հաւաքող կրօնաւոր կը
շրջի այն կողմի գիւղերն և ձի տեղ ու լուր կ'պատրաստէ, միշտ
ծածկելով իր դէմքն ու անունն ինձի պէս, որպէս զի մեզի սպա-
սող պատիժը չկրէ : Սակայն ժամ է որոշել մեր ընելիքը, Ատոմ :
Պարծեմ թէ դուք կոխ մը պիտի ունենաք պարսիկ ելուզակներու
դէմ, որ անտարակոյս իրենց հրամանատարին մահուան վրէժը լու-
ծելու համար խմբովին մեր վրայ յարձակելու կ'պատրաստուին :
Ըստ իս՝ պէտք է որ Նուարդ ու Գերենիկ հեռանան ասկից Ատովի
և քու ընկերակցութեամբդ, Նուրիճան :

— Հրամանդ պատրաստ եմ կատարելու, պատասխանեց Նուրի-
ճան, բաւական է որ Նուարդ հաճութիւն տայ : »

Մայրս՝ որ մինչև այն վայրկեան արտումու անձայն կ'մտածէր, ըսաւ :

— Անանուն, զղուշութիւնդ զովելի է, և շնորհակալութեան արժանի մեր վրայ տարած խնամքդ, բայց ես կ'փափաքեմ որ միասին ճամբայ ելնենք և ոչ զատ զատ: Թէև կին մ'եմ տկար, բայց աչքս ու ալանջս այնքան վարժեցան՝ ժամանակէ մ'ի վեր՝ զինուց խօսքին ու ձայնին, որ բաւական արիւթիւն կ'զգամ դիմադրաւել ամեն վտանգ և ձեր բաղդին բաղդակից գտնուիլ: Ասկէ զատ՝ միթէ հնար է մեզ առանձին բաղաբերդի մօտենալ, քանի որ անձանօթ է մեզի այդ բերդն, որու ելումուտը զիտէք: Ո՞վ պիտի գտնէ միջոցներ այդ զնգանը մտնելու, Զօրայի հետ յարաբերութիւն հաստատելու, եթէ ոչ դու, թէև ի սկզբան կարծէինք ես և ձերունի Ատոմս որ շատ դիւրին բան է Զօրան տեսնել և մինչև անդամ ազատել: Տուէք ինձ և որդւոյս զէնքեր. ես ալ կարող եմ, եթէ ոչ ձեզ, ինքզինքս պաշտպանել, և չեմ ուզեր կարծել տալ որ ես թէ ոչ առնական, բարոյական քաջութիւն չունին հայ կանայք: Այս է իմ փափաքս, և յուսամ որ չէք զլանար ինձ ձեզի հետ կռուելու պատիւն, քանի որ եթէ հեռանամ իսկ այս տեսարանէն՝ վստահ չեմ որ ճամբուս վրայ ուրիշ աաղակներու չպիտի հանդիպիմ և աւելի մեծ վտանգներու չպիտի ենթարկիմ: Եօթն հոգի միակամ ու միահոգի աւելի պատկառելի ոյժ մ'է քան թէ այդ ոյժն երկուքի բաժնուած:

— Այժմ զիս բանի տեղ չես դնել, տիկին, քրթմնջեց Ատոմ, քանի որ այս կտրիճները տեսար, բայց կ'մոռնաս որ այս ձերունիս աւելի դժուարին վիճակներէ անցուց քեզ և զաւակդ:

— Կատակդ ուրիշ ժամանակի պահէ, սիրելի Ատոմ, ես քու արժանիքդ զիտեմ, բայց դու զիտէիր արդեօք թէ Բաղաբերդի մուտքն ինչ դժուարին է: Կարգիկ ստէպ զիւցապուսներ կ'դառնան, երբ մանկիկներու պէս, երկիւղ ու վտանգ ինչ է չդիտեն:

— Ի հարկէ, տիկինս, քանի մարդ ձերանայ կ'մանկանայ, ըստ Ատոմ քմծիծաղով մը, բայց դեռ Դավրէժէն մեր ելքն հաղիւ քանի մ'ափսի եղաւ: Հասա շուս ձերացեր եմ, հէ:

— Աւելի շրջահայեաց եղած ենք միայն, Ատոմ:

Բայց մօրս՝ Նուարդի՝ պարզ այլ բանաւոր դիտողութիւններն իրենց արդիւնքն ունեցան: Անանուն ընդդիմութիւն մը չցցուց, միայն խնդրեց որ ժամանակաւոր պատնէշ մը շինուի բլրակին սարը, զնոյակներէ զերծ, և Նուարդ ու Դերենիկ անոր մէջ պատասպարութիւն, կռիւն սկսելու միջոցին, որու յաջող ելքին վրայ տարա-

կոյս չունէր Անանուն : Անմիջապէս ամենքը դործի սկսան , ահադին քարերէ չլջապատ մը շինեցին մեր գտնուած վայրն , բնական առաջ պար ու ժայռ ալ ի դործ ածելով , այնպէս որ մի քանի ժամէն ամբողջի կերպարան առաւ այն , որ կարող էր ի հարկին , մեծ դուն : Կի մը դիմադրել , և մինչև անգամ Անանունի և իր ընկերներուն ապաւէն դառնալ , եթէ նեղը մտնէին :

Արդէն դիշերը հասեր էր . աստղերն սկսեցին երևիլ , այլ լուսին չկար : Հեռուն՝ կիրճէն դուրս , Պարսից կողմէ շարժում մը , լոյս մը չէր տեսնուեր , և ոչ մարդու և հրացանի ձայն կը լսուէր :

— Վաստերը խոյս տուած են , ըսաւ Անանուն , և թերեւ վերստին չդառնան , բայց մեզի բաւական հոգ տուին : Մինչև լոյս սպասել այս տեղ , Նուրիճան , իմ գործս չէ : Օհ , արշաւ մ'ընենք և չորս կողմը խուզարկենք : Մեր աչքերը մութին ալ տեսնելու վարժ են : Թող Ասում , Վրէժ ու Սուր միան պահապան այս տեղ և եթէ մեծ վտանգ կամ գիմադրութիւն չերևի թշնամիին կողմէ՝ կարող ենք շարունակել մեր ճամբան և գէթ մօտաւոր վայր մը նետուիլ , ծիծաղելով այս մեր ունայն երկիւղին ու պատրաստութեան վրայ : »

Այս ըսելով ճամբայ ընկան Անանուն և Նուրիճան և կիրճէն դուրս ելան : Մենք մնացինք մեր պատնէ շին մէջ անըուն և Ասումի հետ խօսելու սկսանք :

— Ճշմարիտը Հայաստանի հրեշտակը քնացեր է , փոյթը չէ իր զաւակաց տառապանքն , ըսաւ Ասում : Ես կարծէի թէ մեր աղէտից վերջը հասաւ և այսուհետև անարգել պիտի մտնէր Բաղաբերդ . բայց , ափսոս , դեռ քաշելիք ունինք , տիկինս : Հայաստանի այս կողմն , Ռուսաց անցնելէն ի վեր՝ կ'կարծուէր թէ աւելի ապահով ու անգործ վիճակ մը պիտի վայելէր : Երբեմն Պարսիկ , այժմ Ռուս կ'կառավարէ մեզ : Տարբերութիւնը միայն դաւաղանի ձևին վրայ է , հարուածը նոյնն է : Ես կարծեմ որ՝ եթէ մին կ'հալածէր , կ'սպաննէր Հայն իր բնածին բարբարոսութեան բերմամբ , միւսը կը թողուր որ սպաննեն մնացած Հայերն իր արուեստական քաղաքականութեան շնորհիւ : Պաշտպանութիւնը թէ վերէն դայ և թէ վարէն նոյն արդիւնքը պիտի ունենայ , որչափ ատեն որ մենք զմեզ պաշտպանելու չվարժինք . . . :

— Ի՛հ , մըմնջեց Նուարդ , ի՞նչ շահեցան Բաղաբերդի քաջերը

պաշտպանելով հայրենիքը : Արդ երեսէ է Զօրայիս և իմ քաջածնեքս : Եթէ զօնէ Հայաստան օղակը , եթէ փրկութեան նշոյլ մը նշմարէի , ձայն մը , արտունջ մը չէի հաներ բերնէս : Սակայն ահա սա ժայռերուն պէս անզոյայ կ'դռնեմ Հայոց սիրտերն , սառած կը տեսնեմ իրենց հայրենասիրութեան արիւնն : Պիտի ժտիմ ըսելու , Ատում , որ անկախութիւն և ազատութիւն մեզի համար ունայն բառեր դարձած են : Երբեմն նոյն իսկ Հայաստանցիին կ'մաքառի իր արենակցին դէմ , ասոր թշուառութեան անկարեկից կ'զսնուի և միայն իր տեղական օգուտն ու անձնական շահը կ'հոգայ : Այս անձնասիրութիւնն աւելի կ'քանդէ Հայաստանն քան թէ թշնամւոյն սուրը . . . : Ամեն մէկ քայլին՝ մեր առջևը թշնամի մը կ'կանգնի , և երանի թէ այդ թշնամին միայն օտարը լինէր : Եթէ Հայք զխեղճան ընել , ինչ որ մի քանի ընաիր հօգինիր , Անանուն և Նուրիճան կ'ընեն այժմ , երկիրը կ'մաքրուէր անշուշտ այն զազաններէն որ մեր ծովը կ'քամեն , մեզ կ'օշոտեն , մեր ուխտն անգամ կատարելու կարգիլեն :

«Ատում , յուսոյ տեղ յուսահատութիւն կ'դրաւ սիրտս քանի կ'մօտենամ Բաղաբերդի : Արդեօք ինչ վիշտեր ու անակնկալ աղէտք կ'սպասեն մեզ այն տեղ : Պիտի գտնեմ Զօրաս , սիտի տեսնեմ ղինք , թէ ոչ . . . »

Յանկարծ հեռուն անորոշ աղաղակներ լսուեցան : Մեր պատնէշէն գորս ելանք և հազիւ կարող եղանք նշմարել կիրճին բերանն մարդկային ստուերներու շարժուն ամպ մը :

— Եկան Պարսիկները , զօչեց Նուարդ ցաւաղին : Ո՛ւր են Անանուն ու Նուրիճան , արդեօք գոհ եղան . . . : »

Ուշագիր ականջ գրինք : Մեզի հասած ձայներն ոչ պարսկերէն և ոչ հայերէն էին : Իբաւ է որ Քիւրտ ու Թաթար անպակաս էին նոյն շրջակայքն , և թերևս նոր թշնամիներ մեր ճամբան բռնելու կ'պատրաստուէին : Ատում , Վրէժ ու Յուր հրացան ի ձեռին կ'ըսպասէին անձայն , երբ բլրակին միւս կողմը խշրոց մը լսուեցաւ : Քիչ մ'ետք՝ մարդու կերպարան մը թփերու մէջէն ելաւ ու ձայնեց .

— Առութիւն : »

Այս կերպարանը քանի կ'մօտենար կ'որոշուէր : Սև կնգուղ մը վեղարի ձեռք ունէր զլուին , թէև մութ սպիտակ մօրուսը նշմարելի էր . . . :

— Սուրբ Գրիգոր վկայ , ուրուականներու աշխարհ դարձեր է

Հայաստան, մումուաց Ատոմ: Ամեն քարի ու մացառի, ամեն փոսի ու քարայրի մէջէն ստուեր մը, ճիւղ մը կ'ենէ . . . կրակ տուր հրացանիդ, Վրէժ . . . :

Եւ Վրէժ հրացանը կ'շտկէր նշան առնելու երբ այդ ուրուականը մեր առջէն ելաւ .

— Ան՛գ՝ պոռաց Ատոմ խնդագին և երկու հին բարեկամ իրարու փարեցան :

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլս 23 յունիս 1880.

Բարեկամ, Ահա նոր տարի մ'ալ. ողջոյն տուր անոր ու անցիր, ինչպէս կ'անցնի ժամանակն իբրեւ աննշմարելի երևոյթ, և մարդս՝ իբրեւ սղալի ստուեր: Եւ կայ միթէ հին ու նոր տարի, կայ միթէ ժամանակ: Արդեօք այս բառերն ունայն ձայներ չե՞ն, կարող ես սահմանել: Բանահիւսը հեշտ ձայներ ունի անհաշտ իրեր միաբանելու, և երբեմն անշարժին ահաւան, անշնորհին շարժելու մակդիրներ տալու. զերբնաբանը զիրին միջոց մ'ունի իմանալի իր մ'անիմանալի սահմանով մը մթաղներու, ժամանակն յաւիտեական ժամացոյց, և հողին անահական դաշնակ անուանելով. նիւթապաշտն աւելի կտրուկ կերպ մ'ունի, միոյն ու միւսին ըսածն ուրանալու և անոնց զտած տիտղոսները նիւթն ճակատը փակցընելու. բնագէտն աւելի պարզ ձև մ'ունի, այնպէս որ աստղերը կ'դիտէ և բնական երևոյթներու փոփոխութենէ անբաժանելին կ'բաժնէ, անըմբռնելին կ'ըմբռնէ, մինչդեռ մեզի պէս վտիտ մահկանացուներ ամեն բառ իր պատկերած իրին նշանակութեամբն առնելով կ'ընենք, ոչ ժամանակ կայ և ոչ շրջան, քանի որ այդ բանն ոչ կ'անսնուի, ոչ կ'լսուի, ոչ կ'շօշափուի, ոչ համ ունի և ոչ հոտ: Ունին զգայարանք մ'որ ըմբռնէ ու լուծէ այդ թռչուն երևոյթը: Միթէ ի՞նչն է կոյրն ու խուլը կարող են զոյնի ու ձայնի վրայ դաղափար մը տալ, — Հա-

պա աչքն, հապա միտքն ի՞նչ են, պիտի առարկես: Մին կ'դիտէ; կ'չափէ արտաքին առարկաներու փոփոխութիւնն, միւսն իր տեսիլն ներուն ու դաղափարներուն յաջորդական անցումն, և երկուքն ալ մեղի կ'բերեն տեղութեան և ժամանակի ըմբռնումն: — Ի՛հ, թէև փոքր ինչ գերբնական է բացատրութիւնդ, բայց թող այդպէս լինի, բարեկամ. կ'ընդունիմ պահ մը դիտողութիւնդ, բայց ի՞նչ ծփուն ըմբռնում, մանաւանդ երբ յիշողութիւն ու երեակայութիւն չեն դործեր, երբ մեզ շրջապատող իրերն ու դէպքերն անտես ու անլոյծ կ'մնան, երբ, աւելի սլարդ խօսիմ, մարդ կ'նայի այլ չտեսներ, կ'դիտէ այլ չվերլուծեր, կ'հիմնայ այլ չխորհի, կը դործէ այլ չոյնքեր: Եւ, բարեկամ, եթէ հէն ու չափ դաբեր մեր աչքին առջև բերենք պիտի տեսնենք որ մարդկութիւնն ընդհանրապէս ժամանակի ըմբռնում չէ ունեցեր, քանի որ նոյն անիրաւ օրէնքն, նոյն զրկանքն, նոյն շղթաները, նոյն բարոյական, կրօնական ու ընկերական անհեթեթ դրութիւնները կ'շարունակուին իր մէջ անընդհատ կամ կ'նորոգուին, աննշան փոփոխութեամբ, և եթէ երբեմն ժամանակի իմացողութեան ազատ նշոյլ մը ծագի մարդկային մտքի մէջ՝ յանկարծ կ'սթափի քունէն և նորոգուելու թեթեւ ճիւղ մը կ'ընէ, վերստին իր նախորդ թմրութեան մէջ ընկղմելու համար, և կ'սկսի հալածել ու քարկոծել այն հազուադիւր հոգիներն որ ժամանակին համահետ կամ անորմէ յառաջ կ'բալեն: Ասորոյ պիտի լինիս ջրեւ այս ըսածս եթէ հաստատես որ մարդ մը ի քուն ժամանակի ու տեղութեան դաղափարն ունի: Քնայի՞ր մի քանի օր, բարեկամ, և աչքդ բանալէն ետև՝ եթէ կարող ես, ներքին դիտակցութեամբ դարձի՛ր թէ քունդ քանի՞ ժամ տևած է, եթէ միայն արտաքին երեւոյթ մը, կամ քու օրացոյցդ չշարունէ քեզ թէ բաւական քնասէր ու ծոյլ ես: Ռուպէնսօն՝ իր ամայի կղզւոյն մէջ՝ քնարեր ըմպելի մը կ'իմէ և քան չորս ժամէ աւելի կ'ննջէ, և կարծեւով թէ գիշեր մը միայն ննջեր է, երբ իր հայրենիքը կը դառնայ, կ'տեսնէ որ իր օրագրին թուականն օր մը պակաս կ'ցուցրնէ

Բարեկամ, ազդեր կան որ չէ թէ մէկ օր, մէկ տարի այլ դարեր ննջելով իրենց ժամանակագրական հաշիւը կորուսած են: Այս ազդերու շարքին մէջ բարձր տեղ մը կ'բռնէ Հայն, որ այս տեսակ սխալանք ստէսլ կ'ընէ, երբ պատահապէս աչքը բանայ, անցեալը ներկայի տեղ առնելով, հին ու մին դաղափարներ, նախապա-

շարունակելու իրեն նոր դիտեր դառնելով : Այսպիսի պարագայի մէջ՝ իրաւ երբեմն օտարին արեւուն կամ լուսնին վրայ կ'լարէ իր ժամացոյցն , բայց մտքէն չանցնիր որ այդ իր ժամացոյցին անիւններն ու զսպանակն ալ հին գործեր են և նոր ժամանակը ճշդիւ չեն ցուցնէր , միշտ ասեղը ծանր կ'դարձնեն , նման այն աշխարհաշրջիկ ուղևորին որ արեւելքէն արեւմուտք ճամբորդելու ատեն՝ կ'մոռնայ իր ժամացոյցը շտկել գտնուած տեղոյն միջօրէականին համեմատ , և կէս գիշերին արեւ կ'փնտռէ , նման Աշխարհի շրջանի գիւցազնին , Գ. Ֆօկի՝ որ քիչ մնաց ահագին դրաւ մը պիտի կորուսնէր մէկ ժամու տարբերութեան համար , իր ժամացոյցն ըստ տեղոյն չլարելուն :

Եւ ինչե՛ր ի կորուստ չեն մասններ այն ժողովուրդներն որ դարեր անդէպ ու անշան կ'անցնեն , որ աշխարհի տեսարանին վրայ ուշ կ'հասնին , որ իրենց ուղևորութեան ժամանակ շարունակ կ'դադարին , կ'օթեանին , և կ'սպասեն որ ուղեցոյց մը գտնեն , սայլակ մը ճարեն որպէս զի ճամբայ ելնեն , որ հին գործիքով նոր շէնք կը շինեն , որ հին գլուխներով նոր սերունդը կ'պատրաստեն , որ երկաթուղին կ'թողուն և ուղտով կ'ուղևորին : Ա՛ռ հայ ժողովուրդը , հեռուն մ'երթար , թող իր անցեալն և քննէ իր ստիկութեան ժամանակները , իր դաղթականութեան ճգնաժամերը : Մի քանի քառերու , մի քանի դաղափարներու , մի քանի զգացումներու , մի քանի հիմնարկութիւններու մէջ դառնալով դարձեր է անընդհատ , և ի վերջէ այնքան թմրեր է որ Մէվլէվի տէվրիշին պէս փրփրալով վար ընկեր է կիսամեռ : Անցեր են վրայէն ազդեր , սահեր են վրայէն լոյսեր , զարկեր են այդ անշարժ դիակն , մահու չափ վերադարձեր են իր անդամներն , արիւններ կարեր են իր սիրտն , և երբ զինքն՝ դեռ շունչը լիովին չկտրած՝ պատանքեր ու փոսը նետելու ելեր են ազդասպան աշխարհակալներ ու քաղաքագետներ , այն ժամանակ շարժում մ'ըրեր է և հազիւ սա ձայնը հաներ է .

— Ողջ եմ դեռ . մի՛ թողէք զիս :

Այս վիճակին մէջ՝ նիւթական ու մտաւոր մթնոլորտն մէջ , դեռ պատանքը շմրկացած՝ դերեզմանէն փախած արարածի մը պէս՝ նետուեր է Հայն նոր աղբերու ծոցն , և ամեն կողմէ իբրեւ նոր երեւոյթ մը նկատուած ատեն , ամեն կողմէ այս խօսքն ,

— Ի՞նչ կենդանի է Հայն :

Ըսած ատեն , ինքն ալ ժամանակի դաղափարը բոլորովին է կորուսեր , թող թէ անոր հոգին :

Եւ իրօք շունչ առնուլ, ժողովուրդներու մէջ շրջիլ, անոնց պէս հագուիլ ու սեղան նստիլ, ոսկի գիշել և շարունակ Հայաստանեայց եկեղեցի, Էջմիածին, Սահմանադրութիւն պողոտա բառական չէր, պէտք էր նաեւ ապրիլ ինքնուրոյն, պէտք էր մտային ու մարմնական հիւանդութիւններ բուժել, ցիր ու ցան անվամներ վերակազմել, փծուն ու ձեաղաշտական խնդիրներ թողուլ, ազգին կենսական շահերը սլաշտպանել, ասպահովել և ապա արեւուն ելնել, ազդերու մէջ գլուխ բռնել:

Ինչպէս անհատներ՝ կան նաեւ ժողովուրդներ որ ժամանակի չափ ունէին և ցարդ ունին իրենց փորը, իրենց յուրի կիրքը, զինին ու կինը: Ուտել, խմել, շուայտիլ, արին լծափել, մարդու միտ ուտել, զոպարտել, ասոնք եղած են վայրենի կամ շպարեալ քաղաքակիրթներու կենաց օրացոյցը, Ինչպէս որ էին երբեմն, աւազ, մում, ջուր, ստուեր՝ ժամանակն արուեստապէս չափող կոշտ գործիչներ: Մտային զարգացումն ժամանակին տարբեր բարոյական կշիռ ընծայեց, և այժմ խելօք ժողովուրդներու բարոյական ժամաչափն ընկերական ու քաղաքական գործոց մէջ, դիտական ու ճարտարական ձեռնարկութեանց մէջ իրենց ըրած յառաջդիմութիւնն է:

Եւ ի՞նչ է Հայուն համար այս ժամաչափն, ի՞նչ անոր դործածութեան եղանակը: Պիտի սխալին՝ արդեօք եթէ ըսեմ որ այդ չափը դիւաւորապէս աննստառակ կամ ներհակ խորհուրդներ, սին վէճեր, երկպառակութեան որոշներ, մահաբեր հարուածներ եղած են մինչև մեր օրերն, մինչպէս ուրիշ ազգեր նոր դիւտեր, հսկայական նոր դործեր, ազատութեան ու ճշմարտութեան յաղթանակներ կ'հաշակէին իբրեւ չափ իրենց ժամանակին: Իսկ Հայն ստէպ դործածեր է իր ժամանակն ինչպէս կ'դործածէ անհատ մ'որ արքշիւ է, հիւանդ է, հոյեվարք է, այնպէս որ ամեն օր իրեն համար աննշան, անիմաստ շուք մը, ամեն ժամ՝ պատուհաս մը, ամեն վայրկեան՝ թշուառութեան ու դատարկութեան մէջ տանջանք մը կ'զառնայ: Չեմ ուրանար որ այս վերջին տարիներս Հայն սկսեր է փորը ինչ ճանչել ժամանակի յարդն, և կարծես Հոգմայեցի կայսեր մը խօսքն իբրեւ օրինակ առնլով՝ կ'կրկնէ. — Այն օրն կորսուած է ինձի համար երբ ի նպաստ ազգութեան գործ մը չեմ ընէր:

Այս նոր ժամանակի չափը կրնայ սեպուիլ մեզի համար՝ կրթութիւնը: Սրբաւան շրջան կարելի է կոչել այս տարիներն, սակայն

այդ ևս՝ ոչ միայն կանոնաւոր ուղղութիւն մ'առած և ընդհանրապէս չէ, այլ և բաւական չէ մեր անհուն պիտոյից համեմատութեամբ: Ամեն ժամանակի յարգն ու արժէքն այն ասեւն միայն ճանչցած կ'ընկնէ երբ ամեն նիւթական ու մտաւորական կարողութեանց, մեր ամեն տեսակ ոյժերու նշաններն անոր վրայ գրոշմնք, մէկ խօսքով, երբ հայ ընկերութեան ամեն կարգի մարդիկ իրենց ընկած աշխատութեան բաժինն յանձն առնլով՝ չզլանան ազգին բարօրութեան համար խորհուրդ, զրիչ, գրամ, զոհողութիւն, կեանք:

28 յօդար.

Բարեկամ, Բոսական թուղթ մրոտեցի ժամանակի վրայ, քիչ մ'ալ շօշափեմ ժամանակէս մի քանի կարեւոր անցքը: Գլխաւորն է նոր տարին, որու աւելի կ'մաղթեմ, նոր դրական ոճով, թո՛ղ Մշակի Պ. Ս. Գաղեանց չբարկանայ, զրչիդ ոյժ, Հայաստանի բոյժ և ազգին ժոյժ: Պաշտօնական մաղթանքն այս բառախաղական ձևը չունին իրաւ, բայց սովորաբար իմաստ ալ չունին: Անշուշտ բառութիւն են Ամեն. Ս. Պատրիարքին խօսքերն ի պատասխանի Ազգային ժողովոյ Դեր-Ատենապետ, Խուսուֆեան էֆէնտիի ուղերձին, որ յատկապէս Գիւանին հետ Նորին Սրբազնութեան զացեր էր՝ նոր տարին շնորհաւորելու: Ա'փափաքէի ներկայ դանուիլ այդ ընդունելութեան որպէս զի, ինչպէս սովորութիւն է այժմ, զրէի տրամախօսութեան ձևով ինչ որ ըսին և մանաւանդ ինչ որ չըսին երկու կողմէ: Բայց ինչ օղուտ, թղթակից մը ծուռ աչքով կ'նայուի, և աւելի յարմար դատեցի զըլուիլ այդ տեսարանէն քան թէ այլայլել անոր մթնոլորտին յստակութիւնն իմ ներկայութեամբս: Սա կայն քաղաքէ՛ք չէ ատենախօսութեանց իմաստը, Իմացայ որ Ամեն. Ս. Պատրիարքն օրէ օր կ'տաչէ իր ոճն և անոր քաղաքագիտական ընտիր ու փափուկ գոյն մը կ'տայ: Թարգման կ'կանգնի նա Բ. Դրան մօտ, ոչ միայն Հայ այլ և Տաճիկ հպատակներու աղէտից ու զղացմանց և դարման կ'պահանջէ, միշտ Ազգին ինքնավարական պահանջմունքն Տէրութեան շահուն համաձայն հուշակելով, և Ամեն. Ս. Պատրիարքի այս յայտարարութեան մէջ քաղաքական աւելի մեծ նրբութիւն, աւելի ճշմարտութիւն կ'գտնուի քան թէ իր երբեմնակի հրաժարականին մէջ: Այս պահուն՝ լաւագոյն է Պատրիարք մ'որ իր գլխով ժողովները կ'վարէ, և Ազգին ընթացքը բացօրոշ կ'շեշտէ քան թէ Պատրիարք մ'որ կուսակցութեանց շնչով ու կիրքով

կ'վարուի, իր խորհուրդը կ'վարագործէ և շտապութեամբ ինչ կ'չտայ-
լէ : Մեր Ամեն. Ս. Պատրիարքն քանի թոթով է այն կրօնական խնդ-
րերն ու մողեսներն, այն պաղ սարդերն ու ճանճերն որ իր վերաբ-
կուին ներքե պատսպարան կ'փնտռէին, կռնակը աւելով Ազգին կո-
րովի լանջքին և միտքն ու սիրտն Ազգին ընդհանուր շահուն, այն-
քան կ'բարձրանայ Ազգին, Տէրութեան, Եւրոպայի և Պատմութեան
առջև : Չմոռնար նաև այն մասնաւոր շահերն որ փնտռելով ան-
ուղղակի կ'փնտսեն և ընդհանուր շահեր, և կ'պաշտպանէ Թէրէֆմանի
անօրէն Պ. Ճիվէլէիեանի և արտօնատէր՝ Պ. Ան. Սաքայեանի դէմ-
քով՝ Ազգին պատին ու ազատութեան սկզբունքը : Այս անձերուն
ամբաստանութեան հիմն ու բանտարկութեան լուրը տխուր տպա-
ւորութիւն մը թողոյցին մտայ վրայ : Զարմանալի երևոյթ մը կ'առ-
նու այս դատը : Թէրէֆման գատ կ'բանայ Ասֆէլի դէմ, զինք խո-
վար անուանելուն, և այս դատը չմաքրուած, Ասֆէլի՝ իր փառ-
տաբանին ձեռք՝ ուրիշ մը կ'բանայ Թէրէֆմանի դէմ, և հին յո-
դուածներ կ'կրկնէ, իբրև Տէրութեան լինանական, որպէս զի մե-
ղապարտ հանէ հայ թերթը, որ՝ սակայն, ամբաստանեալ յօդուա-
ծին համար արդէն քանի մ'ամիս առաջ պաշտօնական աղղարարու-
թիւն ընդունած է, և այս կերպով նոյն բանին համար՝ երկու ան-
գամ պատժուելու վտանգին պիտի ենթարկւի, ինչպէս որ կ'ըլտէ
տեղոյս անկլիական լրագիր մը : Ըստ իս՝ եթէ Թէրէֆման յանցանք
մ'ունի, Ասֆէլի դէմ դատ բանալն է, մինչդեռ խոհեմութիւնն,
օրէնքը կ'նկերէր որ երկու դրիշ իրարու հետ չափուին, իբրև ա-
տեան բռնելով հասարակաց կարծիքը : Եթէ թուրք լրագրին մե-
ղաբանքն անհիմն էր, այդ հաստատուելու կարուկ ճամբան, արհա-
մարհանքն էր կամ լուր թիւնը : Եւ Էմիլ սը ժիրարտէն իրաւամբ
կ'ըսէ. — Միակ ազգու միջոց մը կայ սուտ ամբաստանութեան մը
պատասխանելու, այս է չաալ կարևորութիւն անոր . . . թողու
որ պոչաւոր սուտերովն մուսցման անգունդը զլորի : Ինչ որ ճշմա-
րիտ է անհասի մը համար, նոյնն է նաև կառավարութեան մը հա-
մար, որ՝ ստէպ կ'զրգուէ, կ'հրաւիրէ հասարակութեան ուշադրու-
թիւնն այն բանին վրայ, որմէ զայն զգուշացնել կ'ուզէ, կ'հաշա-
կէ, կ'տարածէ ինչ որ խեղդելու, դատապարտելու կ'լնայ : Այս
եղած է միշտ մամուլը ազատութեան դէմ դործուած յանցանքին հե-
տեանքը : Դատաստանն ու վճիռը թեկր և հաշակ կ'տան դործին :
Թէրէֆմանի խմբագրին և արտօնատէրին բանաէն ելնելն ապացոյց
մ'է որ ատենան աւելի լուրջ մտօք պիտի քննէ խնդիրը :

Թշուառութիւն, չքաւորութիւն, հարստահարութիւն բաւական չէին, այսօր սոփն ալ կ'հարուածէ Հայաստանի բնակիչները: Վա- նայ, Ալաշկերտի ու Պայազխտի հայք սովալլուկ կ'տանջուին: Նոր տարին սև քօղով կ'բացուի: Ահա ծանր վէրքեր բուժելու: Պօլ- սեցի հայն ամեն ճիւղը կ'թափէ որ սովելոց օգնութեան հասնի և արդէն հազարէն տւելի ոսկի Հայոց քնակէն թափեցան Հայաստան, ուր անշուշտ օրինաւոր բաշխում պիտի գտնէ և դորձակալներու ար- կղին խորշերը չպիտի սպասէ կամ մոլորի . . . : Մայրաքաղաքիս դրեթէ բոլոր թաղերը, Գատը-ղիւղ, Խաս-ղիւղ, Բէրա և այլն, մանաւանդ Մանչէսթէրի հայք, որ միշտ պատրաստ են անգլիային օգտաւէտ դործի մասնակցելու, տառապանք սփռեցին, այս հան- գանակութեան կ'մասնակցին, արդէն Վեհ. Սուլթանին հրամանաւ թշուառներու ցորեն կ'բաշխուի, և կ'ըսուի թէ Անկիոյ գեսպանն իր կառավարութեան դրած է 5-10 հազար ոսկի հանդանակելու այս բարեգործական նպատակին համար: Այս ողորմասէր գործու- նէութեան ժամուն՝ կրթական շարժումն ալ կ'շարունակուի և Գարո- ցասիրաց ընկերութեան հանդէսը տեղի կ'ունենայ շքեղութեամբ, որու արդեանց վրայ ուրիշ անգամ պիտի խօսիմ: Ի հարկէ այս սուղի ժամանակ մարդիկ և կանայք չեն կարող հագուիլ շքուիլ, և Պարզասիրաց-Հայուհիներու ընկերութիւնն պերճանք ու շուայլու- թիւն իր շրջանէն արտաքսելու յարմար առիթ մը գտած է՝ չէ թէ միայն դործով՝ այլ և դրով: Վասն զի՝ սոյն ընկերութեան առ Ս. Պատրիարքն ուղղած գրաւոր նամակն զղալի նշան մ'է որ Ազամայ ու Խայի լեզուն ալ քիչ քիչ պիտի խօսին ինչպէս որ զ'գրեն, և պիտի նկրտին անոնց պարզութեան աստիճանն հասնիլ, եթէ ոչ ան- միջապէս զէթ 125 տարիէ ետք՝ երբ Զալալեանց Սարգիս Եպիս- կոպոսի կտակի 250 հազար արծաթ ուսուրլիի դումարը բարգուելով 250 միլիոնի հասնի, երբ 24 մասի բաժնուի տոկոսն, երբ անով զլխաւոր հայարնակ քաղաքներու մէջ գարոյցներ շինուին . . . : Դու և ես որ պիտի լինինք մինչև այն ատեն, բարեկամ: Ազգերն ու տէրութիւններն որ պիտի դառնուին, այս մասին Զալալեանցի կտակը մարդարէութիւն մը չըներ, միայն լուեկայն տրամադրութիւն մը կ'յայտնէ որ կտակարարը՝ եթէ չպատկառէր կամ եթէ դումարը պանքայէն շուտով հանել կարենար, իր հետը թաղել պիտի տար:

ՀԱՀՆՈՒՐ

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Արեւելեան Մամիչ տարե-
կան գինն է կանխիկ Զմեռանի
համար 3 1/2, իսկ օտար երկրի
համար 4 Մեմիտի:

Խմբագրութեան վերաբե-
րեալ ամիս նամակ, ձեռագիր
պէտք է ուղղել առ խմբագիր-
անօրէն Մ. Մամուրեան, Փոքր
վէզիր խան, թիւ 65:

Անվան նամակ կամ ծրար
չընդունուիր:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ

Բաժանորդ գրուիլ ուզողք
կրնայ դիմել

ԶՏԷ-ՆԷ-

ԽՄԵԳԻՐ-ՏՆՕՐԷՆ

Կ. ՊՇԷ-

ՄԷԺ. ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎՆ
(ԵՒՆԻ ԺՈՒՆԻՆԵՐ, ԹԻՆ 2)

ՆԷԷ-ՏԷՐԷ-

ՄԷԺ. ԽՈՍՐՈՎ ԷՍԿԻՃԵՆ

ԵՂԷ-ՆՆԷՐԷ-

ՄԷԺ. ԿԱՐԵԱՅՏ Պ. ՇԻՐՏՃԵՆ

ՄՐԷԷԷ-

ՄԷԺ. ՍԻՄԵՕՆ ՄԻՐՉԱՅԵՆՏ

Marseille

M. Siméon Mirzayantz.

ՄՆԷԷԷ-

ՄԷԺ. Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵՆ

Manchester

O. Ovaghimian Esqre

ԼՆՆՆՆ-

ՄԷԺ. Յ. ՄԱԿՍԻՄՈՒՍ

London

Monsieur A. Maxoudoff.

ՎԷԷԷԷ-

ՄԷԺ. ՇԱՀԻՆՕՒ Լ ՔՈՔՈՎԻՏ

Wien

M. M. Shabinoff & Poppovits.